

धान क्षेत्रको विकास तथा प्रवर्द्धनको सम्भावना, अवसर तथा चुनौतिहरू

(धान सम्बन्धी नीति सम्वाद कार्यक्रम र अठारौँ राष्ट्रिय धान दिवस २०७८ को प्रतिवेदन तथा धान क्षेत्रको विकासको लागि तयार गरिएको अवधारणा-पत्र)

नेपाल सरकार

कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय

कृषि विभाग

बाली विकास तथा कृषि जैविक विविधता संरक्षण केन्द्र

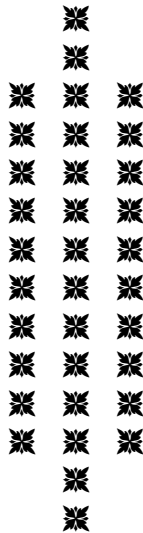
श्रीमहल, ललितपुर

धान सम्बन्धी नीति सम्वाद कार्यक्रमका केही भलकहरू

धान क्षेत्रको विकास तथा प्रवर्द्धनको सम्भावना, अवसर तथा चुनौतिहरू

(धान सम्बन्धी नीति संवाद कार्यक्रम र अठारौँ राष्ट्रिय धान दिवस २०७८ को प्रतिवेदन तथा धान क्षेत्रको विकासका लागि तयार पारिएको अवधारणा पत्र)

बाली विकास तथा कृषि जैविक विविधता संरक्षण केन्द्र
श्रीमहल, ललितपुर

असार २०७९

दुई शब्द

प्रमुख खाद्यान्न बालीको रूपमा रहेको धानबालीले नेपालीहरूको खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा महत्वपूर्ण योगदानको दिएको पाइन्छ । कूल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान करिव २६ प्रतिशत रहेकोमा कृषि क्षेत्रको गार्हस्थ्य उत्पादनमा धानको हिस्सा करिव १५ प्रतिशत रहेको छ । खाद्य पोषण सुरक्षाको अलावा धानको आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक महत्व समेत रहेको छ । धानको यस्तो बहुआयामिक महत्वलाई थप उजागर गरी यसको उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि तथा व्यवसायीकरणलाई टेवा पुऱ्याउने हेतुले आर्थिक वर्ष २०६१/६२ देखि प्रत्येक वर्ष आषाढ १५ गते राष्ट्रिय धान दिवस तथा रोपाईँ महोत्सव मनाउन शुरु गरिएको हो ।

१८ औँ राष्ट्रिय धान दिवस तथा रोपाईँ महोत्सव “धान उत्पादनमा वृद्धि: खाद्य सुरक्षा, आत्मनिर्भरता र समृद्धि” भन्ने मूल नाराका साथ विभिन्न कार्यक्रमहरू आयोजना गरि सम्पन्न भएको सन्दर्भ तथा गत आ.व.मा पहिलो पटक आषाढ १५ मा धान उत्पादक कृषक र धान मूल्य श्रृंखलाका अन्य पात्र एवं सरोकारवालाहरू विच धान उत्पादन, प्रशोधन तथा मूल्य अभिवृद्धि, बजारिकरणको अवस्था र धान उपक्षेत्रसंग सम्बन्धित समस्या र सम्भावनाहरूको बारेमा छलफल र विचार आदान प्रदान गर्ने उद्देश्यका साथ भर्चुअल अन्तरसम्वाद कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको थियो ।

नेपालमा धानबालीको क्षेत्रमा विभिन्न खालका चुनौतिहरू देखा परिरहेका छन् । जनसंख्याको तिब्र वृद्धि, दैनिक खानेबानीमा भात सधैं प्राथमिकतामा रहनु, दानाका लागि खाद्यान्न बालीहरूको माग बढ्दै जानु तथा नेपालीको ऋयशक्तिमा भएको सुधारको कारण प्रमुख खाद्यान्न बालीहरूको माग बढ्दै गएको पाइन्छ । मागको तुलनामा उत्पादनमा आशातित वृद्धि हुन नसक्दा खाद्यान्न आयात वर्षेनि उच्च दरमा बढिरहेको छ । यसरी बढ्दो आयात तथा यसले व्यापार घाटा र समग्र अर्थतन्त्रमा पार्ने नकारात्मक असरले नेपालको कृषि क्षेत्र र अर्थतन्त्रमा दीर्घकालिन चुनौति थपेको देखिन्छ । यस्ता चुनौतिलाई सम्बोधन गर्न नेपालको सन्दर्भमा स्थानीय तथा राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षाका दृष्टिले महत्वपूर्ण मानिएका प्रमुख खाद्यान्न बालीहरू र परम्परागत रूपमा खेती गरिदै आएका रैथाने बालीहरूको प्रवर्द्धन र विकाससंग सम्बन्धित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न अति आवश्यक देखिन्छ ।

धान क्षेत्रको प्रवर्द्धनका सन्दर्भमा कृषि एक बहुआयामिक क्षेत्र भएकाले यस क्षेत्रमा संलग्न विभिन्न पक्ष एवं सरोकारवालाहरूको सहभागिता र समन्वय हुने गरी कार्यक्रम तर्जुमा एवं कार्यान्वयन गर्न उपयुक्त हुने देखिन्छ । सो सन्दर्भमा धानबालीको बढ्दो आयात र राष्ट्रिय खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको मुद्दाहरूलाई नीतिगत रूपमा सम्बोधन गर्न आवश्यक रहेकाले बाली विकास तथा कृषि जैविक विविधता संरक्षण केन्द्रको चालु आ.व. ०७८।७९ को स्वीकृत वार्षिक कार्यक्रम बमोजिम बहु सरोकारवालाहरूको सहभागितामा बाली विकास तथा कृषि जैविक विविधता संरक्षण केन्द्र र Agronomy Society of Nepal को सहकार्यमा एक दिने धान सम्बन्धी नीति संवाद कार्यक्रम (Policy Dialogue on Rice sector Development in Nepal) आयोजना गरिएको थियो । कार्यक्रममा विभिन्न निकाय र क्षेत्रबाट सहभागिता रहेकोमा धानबाली क्षेत्रको समग्र विकासमा देखिएका सवालहरू, समस्याहरू तथा सम्भावित उपायहरूका सम्बन्धमा छलफल तथा अन्तरक्रिया मार्फत साझा धारणा विकास गरी नीतिगत सुझावको तयारी गर्न कार्यक्रम आयोजना गरिएको थियो । माथि उल्लेखित १८ औं राष्ट्रिय धान दिवस र अन्तरसंवाद कार्यक्रमबाट प्राप्त सुझावहरूलाई यस पुस्तिकामा लिपिबद्ध गरिएको छ र प्राप्त सल्लाह तथा सुझावका आधारमा राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षा मिसनको आवश्यकता रहेको निष्कर्ष सहितको प्रतिवेदन तथा राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षा मिसनको अवधारणा पत्र तयार गरी आवश्यक प्रक्रिया र निर्णयका लागि कृषि विभाग र कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयमा समेत प्रेषित गरिएको छ । अन्तमा यो प्रतिवेदन तयारीमा मुख्य भूमिका खेल्नुहुने यस केन्द्रका वरिष्ठ कृषि अर्थ विज्ञ श्री महानन्द जोशी र कृषि प्रसार अधिकृत श्री सगुन शर्मा पण्डित लगायत यसमा सहयोग गर्नु हुने कार्यालयका अन्य सम्पूर्ण कर्मचारीहरूलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

-डा. रामकृष्ण श्रेष्ठ

प्रमुख

विषय सूची

भाग १

अठारौं राष्ट्रिय धान दिवस तथा रोपाई महोत्सव, २०७८ प्रतिवेदन

१. पृष्ठभूमि.....	१
२. कार्यक्रमको उद्देश्य	१
३. कार्यक्रम संचालन विधि र संचालन भएका प्रमुख क्रियाकलापहरू.....	२
३.१ राष्ट्रिय स्तरको मिडिया मार्फत धान क्षेत्रको विज्ञसंग TV Talk Show कार्यक्रम प्रसारण.....	२
३.२ प्रेस मिट.....	३
३.३ रोपाई महोत्सव.....	४
३.४ धान बाली प्रवर्द्धन सम्बन्धी अन्तरसंवाद कार्यक्रम.....	६
४. सम्पन्न क्रियाकलापको सारांश एवं प्रमुख उपलब्धीहरू	१४

अनुसूची १ : अठारौं राष्ट्रिय धान दिवस तथा रोपाई महोत्सवको नारा संकलनका लागि जारी गरिएको सार्वजनिक सूचना	१५
अनुसूची २ : छलफल र प्राविधिक उपसमितको बैठकबाट तय भएको अठारौं राष्ट्रिय धान दिवस तथा रोपाई महोत्सवको नारा.....	१५
अनुसूची ३ : अठारौं राष्ट्रिय धान दिवस तथा रोपाई महोत्सवको अवसरमा जारी गरिएको प्रेस विज्ञप्ति	१६
अनुसूची ४ : अठारौं राष्ट्रिय धान दिवस तथा रोपाई महोत्सवको अवसरमा सम्माननीय प्रधानमन्त्री र माननीय कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्री ज्यूले दिनुभएको शुभकामना सन्देश	२०

धान सम्बन्धी नीति सम्वाद कार्यक्रम

(A Policy Dialogue on Rice Sector Development in Nepal) प्रतिवेदन

खण्ड क - परिचय खण्ड

१. पृष्ठभूमि.....	२१
२. नेपालमा धान बालीको क्षेत्रफल तथा उत्पादनको अवस्था.....	२२
३. धान चामल आयातको अवस्था	२३
४. समस्याको चुरो	२४
५. राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षा मिसनको आवश्यकता र नीति सम्वादको औचित्य.....	२५
६. नीति सम्वाद कार्यक्रमको उद्देश्य	२५
७. कार्यक्रममा सहभागिता र उपस्थिति.....	२६

खण्ड ख - प्राविधिक खण्ड

८. कार्यक्रमका प्रमुख सत्रहरू	२८
८.१ उद्घाटन सत्र.....	२८
८.२ प्राविधिक सत्र /कार्यपत्र प्रस्तुतीकरण सत्र	२८
८.३ छलफल तथा अन्तरक्रिया सत्र	३३

खण्ड ग - निष्कर्ष तथा सुझाव खण्ड

९. मन्तव्यहरू.....	३८
१०. सल्लाह तथा सुझावहरू	४२
११. निष्कर्ष	४६

अनुसूची १ : कार्यक्रम तालिका	४७
अनुसूची २ : कार्यक्रममा आमन्त्रण गरिएका विभिन्न निकाय तथा सहभागीहरू	४९
अनुसूची ३ : धान सम्बन्धी नीति सम्वाद (Policy Dialogue) कार्यक्रममा सहभागिता जनाउनुभएका सहभागीहरू	५०

राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षा मिसन (आ.व. २०७९/८० - २०८३/८४)

(National Food Security Mission-NFSM) अवधारणा पत्र

१. पृष्ठभूमि	५३
२. प्रमुख खाद्यान्नको आयातको अवस्था.....	५३
३. समस्याको चुरो	५५
४. राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षा मिसनको आवश्यकता र औचित्यता	५६
५. मिशनको लक्ष्य.....	५७
६. मिशनको उद्देश्य	५७
७. मिशन कार्यान्वयनको सामान्य सिद्धान्त	५८
८. राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षा मिशन तर्जुमाका लागि प्रस्तावित कार्यदल तथा कार्यविवरण	५९
८.१ प्रस्तावित कार्यदल	५९
८.२ प्रस्तावित कार्यदलको कार्य विवरण	५९
९. कार्यदलले गर्ने कार्यहरुको प्रस्तावित खाका तथा समय-सिमा	६०
१०. मिशन शुरुआत सम्मको कार्ययोजना	६१
११. निष्कर्ष.....	६१

अनुसूची १ : धान सम्बन्धी नीति सम्वाद कार्यक्रम (मिति २०७८/०८/२१, काठमाण्डौमा सम्पन्न) बाट प्राप्त प्रमुख सुझाव तथा निष्कर्ष	६२
--	----

भाग १

अठारौं राष्ट्रिय धान दिवस तथा रोपाईं
महोत्सव, २०७८
प्रतिवेदन

१. पृष्ठभूमि

नेपालीको जन्म पूर्व देखि मरण पश्चात सम्मका कर्महरूमा धानको प्रयोग अपरिहार्य हुनुको साथै वर्षभरी मनाइने विभिन्न चाडपर्वहरूमा यसकै बर्चस्व रहेको हुँदा धानबालीको नेपालमा विशिष्ट आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक महत्व रहेको छ। समुन्द्र सतहबाट तराईको ६० मिटर देखि संसारको सबैभन्दा उच्च स्थान जुम्लाको छुमचौरको ३,०५० मिटर उचाइसम्म धानको खेती सफलतापूर्वक हुँदै आइरहेको छ। कृषि वैज्ञानिकहरूको अनुसार धानबालीको उत्पत्ति दक्षिण एसिया भएको मानिन्छ। नेपालको कतिपय स्थानहरूमा धानबालीका जंगली प्रजातिहरू अझ पनि पाइनुले धानबालीको उत्पत्ति दक्षिण एसियाको पनि नेपालमै भएको भन्ने केही कृषि वैज्ञानिकहरूको धारणा समेत रहेको पाइन्छ। नेपालमा मौसमको आधारमा बर्षे धान, चैते धान, भदैया धान, घैया धान र हिउँदे धान (बोरो) को रूपमा धान खेती हुने गर्दछ। नेपालमा खेती गरिने कूल क्षेत्रफलको ४७ प्रतिशत जमिनमा धान खेती गरिन्छ जसमध्ये क्षेत्रफल र उत्पादनमा तराई क्षेत्रको हिस्सा ७० प्रतिशत भन्दा बढी छ। अन्नबाली उत्पादनको कूल क्षेत्रफलको करीब ४३ प्रतिशत क्षेत्रफलमा धान खेती हुने गरेको र कूल अन्नबाली उत्पादनमा ५३ प्रतिशत हिस्सा धानको रहेको छ। नेपालमा बार्षिक करिब १.५ खर्ब रुपैयाँ बराबरको धान तथा यसका उप-उत्पादनहरू प्राप्त हुने गर्दछ। मुलुकको कूल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको २६.५० प्रतिशत योगदान रहेको र कृषि क्षेत्रको गार्हस्थ्य उत्पादनमा धानको १५.३५ प्रतिशत योगदान रहेको तथ्यले धानबालीले नेपालीको खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको सुनिश्चितताका साथै राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई गतिशिल बनाउनमा समेत महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ। तसर्थ, धानबालीको यस विशेष महत्वलाई उजागर गरी सरोकारवालाहरू विच धानबालीको प्रवर्द्धनका लागि साझा धारणाको विकास गर्न चालु आ.व. २०७७/७८ मा “धान उत्पादनमा वृद्धि: खाद्य सुरक्षा, आत्मनिर्भरता र समृद्धि” भन्ने मूल नाराका साथ १८ औँ राष्ट्रिय धान दिवस तथा रोपाई महोत्सव विभिन्न कार्यक्रमहरू गरी मनाइयो।

२. कार्यक्रमको उद्देश्य

- राष्ट्रव्यापी रूपमा धानबालीको महत्वका बारे प्रचार प्रसार गर्नु,
- धान उत्पादक कृषक र धान मूल्य श्रृंखलाका अन्य पात्र एवं सरोकारवालाहरूविच धानसंग सम्बन्धित समस्या र सम्भावनाहरूको बारेमा छलफल र विचार आदान प्रदान गरि भावी कार्यदिशा बारे समान धारणा विकासमा टेवा पुर्‍याउनु,

३. कार्यक्रम संचालन विधि र संचालन भएका प्रमुख क्रियाकलापहरू

- कृषि विभागका महानिर्देशक डा. गोविन्द प्रसाद शर्माज्यूको अध्यक्षतामा १८ औं राष्ट्रिय धान दिवस तथा रोपाईं महोत्सव २०७८ मूल समारोह समिति तथा कृषि विभागका उपमहानिर्देशक श्री जानुका पण्डितज्यूको संयोजकत्वमा ३ सदस्यीय प्राविधिक उपसमितिको गठन भएको थियो।
- प्राविधिक उपसमितिलाई १८ औं राष्ट्रिय धान दिवस तथा रोपाईं महोत्सव २०७८ को नाराको निक्क्यौल गर्ने, सम्मानिय प्रधानमन्त्री, कृषि मन्त्री, कृषि सचिव र कृषि विभागका महानिर्देशकज्यूहरूबाट आम जनसमूदायलाई लक्षित गरी राष्ट्रिय स्तरका संचार माध्यमहरूबाट उक्त दिन सन्देश प्रवाह हुने भएको हुँदा उक्त सन्देशहरू तयार गर्ने, महोत्सव कार्यक्रमको लागि आयोजना हुने पत्रकार सम्मेलनमा प्रेस नोट जारी हुने भएको हुँदा उक्त प्रेस नोट तयार गर्ने एवं यस महोत्सव तयारीका सम्बन्धमा आवश्यक पर्ने अन्य प्राविधिक कार्यहरूको तयारी गर्ने र छलफलको लागि मूल समारोह समितिमा पेश गर्ने मुख्य ToR प्रदान गरिएको।
- प्राविधिक उपसमितिको सिफारिस बमोजिम मूल समारोह समितिको बैठकले १८ औं राष्ट्रिय धान दिवस तथा रोपाईं महोत्सवको नारा (“धान उत्पादनमा वृद्धि, खाद्य सुरक्षा, आत्मनिर्भरता र सम्बृद्धि”) को अन्तिम टुंगो लगाएको, प्रेस नोट, सम्मानिय प्रधानमन्त्री र कृषि मन्त्रीको तर्फबाट उक्त दिवसको दिन जारी हुने राष्ट्रिय सन्देशको ड्राफ्टको अनुमोदन गरेको, टेलिभिजनमा संवाद कार्यक्रमको विज्ञहरूको टुंगो लगाएको, कोभिड महामारीको समयमा दिवस मनाइने भएको हुँदा यसका लागि पालना गर्नुपर्ने स्वस्थ्यसंग सम्बन्धित मापदण्डहरू तयार गरी कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय मार्फत प्रादेशिक सरकार तथा स्थानीय तहहरूसम्म सर्कुलरको लागि आवश्यक कार्य गरेको।
- यसका अतिरिक्त केन्द्रस्तरबाट उक्त दिवसको अवसर पारेर आयोजना गरिएका गतिविधिहरू तपसिल अनुसार रहेका छन्।

३.१ राष्ट्रिय स्तरको मिडिया मार्फत धान क्षेत्रको विज्ञसंग TV Talk Show कार्यक्रम प्रसारण

- कृषि सूचना तथा प्रशिक्षण केन्द्रको आवश्यक समन्वय तथा प्राविधिक सहयोगमा कृषि क्षेत्रमा काम गर्ने नीति निर्माता एवं विज्ञहरूको सहभागितामा TV Talk Show कार्यक्रम संचालन गरिएको थियो भने उक्त रेकर्डेड कार्यक्रम नेपाल टेलिभिजनबाट मिति २०७८ असार १५ विहान ८:३० प्रसारण भएको थियो भने यस पछि विभिन्न समयमा पुनः प्रसारण समेत भएको थियो।

- उक्त कार्यक्रममा देहाय अनुसारका विज्ञहरूबाट देहाय अनुसारका विषयवस्तुउपर छलफल र जानकारी दिने काम भएको थियो ।

क्र.सं.	क्षेत्र	दायरा	विज्ञको विवरण
१	धानबाली प्रवर्द्धनका लागि नेपाल सरकारका नीति तथा कार्यक्रमहरू	विगत र वर्तमान निति तथा कार्यक्रमहरू, राष्ट्रिय प्राथमिकता, अन्तर निकाय समस्या, चालु आ.व.का विशेष कार्यक्रमहरू, खाद्य सुरक्षा र रणनीति ।	डा. योगेन्द्र कुमार कार्की, सचिव, कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय
२	धान बालीका विद्यमान समस्याहरू र विकसित नविनतम प्रविधिहरू	Yield Gap, न्यून उत्पादकत्वको कारणहरू, उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउने रणनीति, नेपालमा पछिल्लो समय धानबालीमा विकास भएका नविनतम प्रविधिहरू, अवलम्बन गर्नु पर्ने प्रविधिहरू ।	डा. रामवरण यादव, प्रमुख, कृषि अनुसन्धान निर्देशनालय, प्रदेश नंबर २, बारा
३	नेपाल अर्थतन्त्रमा धानबालीको महत्व	आयात निर्यातको अवस्था, राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा महत्व, निजि क्षेत्रको भूमिका, मूल्य श्रृंखलाको विकास र रोजगारी प्रवर्द्धन ।	डा. देवेन्द्र गौचन, National Project Manager, Alliance of Bioversity International and CIAT
४	कार्यक्रमको Moderator		डा. रामकृष्ण श्रेष्ठ, प्रमुख, बाली विकास तथा कृषि जैविक विविधता संरक्षण केन्द्र, श्रीमहल, ललितपुर

३.२ प्रेस मिट

- धानबालीको क्षेत्रमा काम गर्ने सरोकारवालाहरू मिडिया र आम कृषकहरूमा धान बाली सम्बन्धी जानकारी गराउने उद्देश्यले मिति २०७८ साल असार १३ गते, दिउँसो ३:०० बजेबाट ४:३० बजेसम्म कृषि विभागको सभा हलमा प्रेस मिट आयोजना गरिएको थियो ।
- सो कार्यक्रम कृषि विभागका निमित्त महानिर्देशक एवम् १८ औं राष्ट्रिय धान दिवस तथा रोपाईं महोत्सव मूल समारोह समितिका अध्यक्ष श्री जानुका पण्डित ज्यूको अध्यक्षतामा एवं कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयका प्रवक्ता एवम् सहसचिव डा. श्रीराम घिमिरे ज्यूको प्रमुख आतिथ्यतामा सम्पन्न भएको थियो ।

- उक्त कार्यक्रममा राष्ट्रिय स्तरका मिडिया तथा कृषि क्षेत्रसंग सम्बन्धित मिडियाहरुलाई आमन्त्रण गरिएको थियो ।
- कृषि विभागका निमित्त महानिर्देशक एवम् १८ औं राष्ट्रिय धान दिवस तथा रोपाईं महोत्सव मूल समारोह समितिका अध्यक्षबाट प्रेस नोटको बाचन भएको थियो भने मिडियाकर्मीहरुको जिज्ञाशाहरु कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयका प्रवक्ता एवम् सहसचिव डा. श्रीराम घिमिरे, बाली विकास तथा कृषि जैविक विविधता संरक्षण केन्द्रका प्रमुख डा. रामकृष्ण श्रेष्ठ तथा कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयका वरिष्ठ बाली विकास अधिकृत डा. प्रकाश आचार्यबाट सम्बोधन भएको थियो ।
- विश्वव्यापी महामारीको रूपमा देखिएको कोभिड-१९ को संक्रमणबाट सुरक्षित रहन स्वास्थ्य सुरक्षाका मापदण्डहरु पालना गर्दै कार्यक्रमको आयोजना गरिएको थियो ।

३.३ रोपाईं महोत्सव

हरेक वर्ष असार १५ गते मनाइदै आएको धान रोपाईं महोत्सव यस वर्ष राष्ट्रिय बाली विज्ञान अनुसन्धान केन्द्र खुमलटारमा बिहान ७:०० बजे विभिन्न चरणमा क्रियाकलापहरु संचालन गरी मनाइएको थियो । संचालित क्रियाकलापहरु देहाय अनुसारका रहेका थिए ।

क) पहिलो चरण - औपचारिक कार्यक्रम

- ✓ अध्यक्षता: सचिव, कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय, डा. योगेन्द्र कुमार कार्की
- ✓ प्रमुख अतिथी: माननीय कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्री- बसन्त नेम्बाङ
- ✓ विशेष अतिथी: सदस्य- राष्ट्रिय योजना आयोग,
- ✓ विशेष अतिथी: अध्यक्ष- राष्ट्रिय किसान आयोग- डा. प्रेम प्रसाद दंगाल
- ✓ विशेष अतिथी: कार्यकारी निर्देशक, नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद, डा. दिपक भण्डारी
- ✓ अतिथिहरु: कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय, कृषि विभाग, नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद, कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय तथा कृषि विभाग अन्तर्गतका विभिन्न परियोजनाका परियोजना निर्देशकहरु, केन्द्रका प्रमुखहरु, अनुसन्धान केन्द्रका प्रमुख एवम कर्मचारीहरु, कृषिसंग सम्बन्धित वैदेशिक विभिन्न दातृ निकायका प्रतिनिधिहरु लगायत पत्रकारहरु
- ✓ कार्यक्रममा प्रमुख अतिथिहरुबाट यस दिवसको सम्बन्धमा आ-आफ्नो धारणाहरु व्यक्त भएका ।

ख) दोश्रो चरण - धानबालीसंग सम्बन्धित मेशिनरीहरूको प्रदर्शनी कार्यक्रम:

- ✓ राष्ट्रिय बाली विज्ञान अनुसन्धान केन्द्र, खुमलटारको प्राङ्गणमा धानबालीको खेतीसंग सम्बन्धित मेशिनहरू जस्तै: राइस ट्रान्सप्राण्टर, विडर, थ्रेसर जस्ता मेशिनहरूको प्रदर्शनी गरिएको थियो जसमा प्रमुख अतिथि एवं माननीय कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रीबाट जिज्ञासा राखे एवं जानकारी लिने कार्य भएको थियो ।

ग) तेस्रो चरण - धानको रोपाई

- ✓ राइस ट्रान्सप्राण्टर र हातबाट समेत धान रोपि धान दिवस मनाउने कार्य कार्यक्रमका प्रमुख अतिथि माननीय कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रीज्यू स्वयमले राइस ट्रान्सप्राण्टर चलाई कार्यक्रमको सुभारम्भ गर्नु भएको ।
- ✓ सहभागी विज्ञ प्रतिनिधि ज्यूहरूबाट धान खेतमा गई रोपाई कार्य अघि बणाइएको थियो ।

घ) चौथो चरण - दहि चिउरा खाजा कार्यक्रम:

- ✓ असार १५ लाई दहि चिउरा खाने दिनको रूपमा समेत रहेको हुँदा दहि, चिउरा र आँप जस्ता खाजाहरू कार्यक्रममा उपस्थित सबैबाट ग्रहण गरिएको थियो ।

असार १५-रोपाई महोत्सवको औपचारिक कार्यक्रममा व्यक्त भएका प्रमुख विचार/विषयवस्तुहरू

- IRRI र नेपाल सरकारको संयुक्त लगानी तथा सहकार्यमा धानबालीमा हाइब्रिड जातहरूको विकासका लागि नेपालमा पहिलो पटक परियोजना छिटै संचालन हुन गइरहेको ।
- चालु आ.व. मा पहिलोपटक नेपालमा उत्तरी नाकाबाट अनुदानको रसायनिक मल भित्रिएको ।
- धानबालीको उत्पादन वृद्धि, लागत न्यूनिकरण, मूल्य श्रृंखलाको विकास तथा बजार प्रवर्द्धनको लागि संघ, प्रदेश र स्थानीय तहहरू मार्फत कार्यान्वयन हुने गरी देशभरीका स्थानीय तहहरू मध्ये धानबालीको संभावना बोकेका देशका ५९ वटा स्थानीय तहहरूमा धान उत्पादन प्रवर्द्धन कार्यक्रम संचालन हुन गइरहेको ।
- नेपालमा चालमको बढ्दो आयातलाई न्यूनिकरण गरी चामलमा आत्मनिर्भर हुन नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषदबाट कृषकहरूको चाहना र आवश्यकता बमोजिम नयाँ जातहरू तथा प्रविधिहरूको विकास गर्नुपर्ने, कृषि विभागबाट उन्नत प्रविधिहरूको द्रुत प्रसारगरी कृषकस्तरबाट अवलम्बनका लागि प्रदेश र स्थानीय तहहरूको समेत सहकार्य र सहभागी हुने गरी धानबालीको प्रवर्द्धनको लागि विशेष कार्यक्रम संचालन गर्नु पर्ने ।
- जलवायु परिवर्तनको कारण सिर्जित समस्याका कारण धान बालीको उत्पादन दिगो रूपमा बढाउन जलवायु परिवर्तन अनुकूलन प्रविधिहरूको विकास र प्रसारको आवश्यकता रहेको ।

- नेपालमा धानबालीको विशिष्ट महत्व रहेको हुँदा धानको महत्वलाई सबै सरोकारवालाहरू समक्ष उजागर गर्नको निमित्त सम्बन्धित निकायहरूले यस कार्यक्रमलाई भव्यताका साथ आयोजना गर्न अनुरोध गरिएको।

३.४ धान बाली प्रवर्द्धन सम्बन्धी अन्तरसंवाद कार्यक्रम

मिति २०७८ साल असार १५ गते दिउँसो २ बजेदेखि धान बालीको प्रवर्द्धनमा काम गर्ने विभिन्न सरोकारवालाहरूको सहभागितामा Zoom मार्फत Virtual रूपमा अन्तरसंवाद कार्यक्रम संचालन गरिएको थियो । करिब ४ घंटा सम्म संचालन भएको उक्त कार्यक्रमका लागि धानबालीको क्षेत्रमा काम गर्ने विज्ञहरू, कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयका श्रीमान् सचिव ज्यू एवं सहसचिव ज्यू हरू, कृषि विभागका निमित्त महानिर्देशक ज्यू, नार्कस्थित अनुसन्धान केन्द्रका प्रमुख एवं प्रतिनिधि ज्यूहरू, प्रादेशिक भूमि व्यवस्था कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, कृषि विकास निर्देशनालय, कृषि ज्ञान केन्द्र, प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना, AFU, IRRI, KISAN II, NSAF लगायतका प्रतिनिधि ज्यूहरू तथा धान मिल संचालक, कृषि सहकारीका प्रतिनिधि, कृषि उद्यमी र कृषकहरूको सहभागितामा कार्यक्रम संचालन भएको थियो । कार्यक्रम कृषि विभागका निमित्त महानिर्देशक एवम् १८ औं राष्ट्रिय धान दिवस तथा रोपाईं महोत्सव मूल समारोह समितिका अध्यक्ष श्री जानुका पण्डितज्यूको अध्यक्षता एवं कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयका श्रीमान् सचिवज्यूको प्रमुख आतिथ्यतामा संचालन भएको थियो । कार्यक्रममा हाल नेपाल सरकारले धान प्रवर्द्धनका लागि संचालन गरिएका प्रमुख क्रियाकलापहरूबारे जानकारी दिइनुका साथै संचालनमा रहेका सफल प्रयास र अभ्यासहरू एवं समस्या र सुझावहरूबारे चर्चा गरिएको थियो ।

धानबाली प्रवर्द्धन सम्बन्धी अन्तरसंवाद कार्यक्रममा राखिएका धारणा/विचारहरू

१. प्रमुख अतिथि, श्रीमान सचिव, डा. योगेन्द्र कुमार कार्की ज्यूबाट राखिएका धारणाहरू

- धानबाली नेपालको कृषि क्षेत्रको मेरुदण्डका रूपमा रहेको ।
- चालु आव मा १४ लाख ७३ हजार हेक्टर क्षेत्रफलमा धान खेती गरी ५६ लाख २१ हजार मेट्रिक टन धान उत्पादन भएको । चालु आवमा बीउ मलको समयमै व्यवस्थापन भएको तथा मौसमले राम्रो साथ दिएकोले धान उत्पादनमा उल्लेखनीय वृद्धि भएको । तथापि हामी धान चामलमा आत्मनिर्भर हुन नसकेकाले अब हामीले आयात प्रतिस्थापन केन्द्रीत कार्यक्रमहरू संचालन गर्न आवश्यक छ ।
- यस वर्ष पनि हामीले संघ प्रदेश र स्थानीय तहमार्फत धानको उत्पादन वृद्धि लक्षित कार्यक्रम संचालन गरेका छौं भने नेपाललाई चाहिने ६० लाख मेटन धान हामीले क्रमश आउदा वर्षहरूमा उत्पादन वृद्धि गरी हासिल गर्नेछौं ।

- यसका लागि तीन वटै तहका सरकारहरूबीच समन्वय तथा सहकार्यको आवश्यकता रहेको छ । खासगरी यसमा स्थानीय तहहरूले बढी जिम्मेवारी बहन गरी उत्पादन वृद्धि र भण्डारण जस्ता पूर्वाधार निर्माण तर्फ कार्यक्रम संचालन गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ ।
- तीन तहबाट आयात घटाउने लक्षित कार्यक्रम संचालन गरौं । यस वर्ष मल बीउ लगायतका उत्पादन सामग्रीको राम्रो तवरले व्यवस्थापन गर्ने प्रयास गरिएको छ ।
- धानबालीमा नवीनतम प्रविधिहरू आइसकेकाले यसको प्रवर्द्धन र प्रसार कृषि क्षेत्रमा काम गर्ने विभिन्न निकायहरूले गर्नु आवश्यक रहेको छ ।
- प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना मार्फत पनि धानको क्षेत्रमा नवीनतम प्रविधि प्रसार भइरहेको र यस वर्ष हामीले धानबालीको जोनहरू समेत थपेका छौं ।
- धानबालीले खाद्य सुरक्षामा महत्वपूर्ण योगदान दिने भएकाले यसलाई एउटा दीर्घकालिन कार्यक्रम वा Mission का रूपमा संचालन गर्न सकेमा हामी धान चामलमा आत्मनिर्भर भई आयात प्रतिस्थापन गर्न सक्छौं ।
- नेपालमा धानबाली विकासका लागि हामीले विभिन्न सरोकारवालाहरूसंग सहकार्य गरिरहेका छौं । IRRI नेपालसंगको सहकार्यमा धानबाली क्षेत्रका विकासका लागि ५ वर्षे रणनीतिक साझेदारी भएको छ ।
- राष्ट्रिय धान दिवसका अवसरमा आयोजित यस अन्तरसम्वाद कार्यक्रमबाट नीतिगत एवं कार्यक्रमगत सल्लाह सुझाव आउने अपेक्षा राख्दछु ।

२. धानबाली विज्ञ एवं वरिष्ठ वैज्ञानिक श्री भोलामानसिंह बस्नेत ज्यूबाट राखिएका धारणाहरू

- धान नेपालको लागि एक प्रमुख बाली भएको ।
- प्राविधिक रूपमा विज्ञ पढेर, परेर र गरेर हुने हो ।
- धानबालीका क्षेत्रमा हाल धेरै नयाँ प्रविधिहरू विकास एवं प्रसार भइसकेका छन् ।
- धानको बीउ छान्ने तरिका-अण्डा र नुनपानीको प्रयोग विधि किसानका लागि एकदमै प्रभावकारी र महत्वपूर्ण हुन्छ ।
- नेपालको माटोको उर्वराशक्ति बढाउन आवश्यक भएकाले ढैंचाको प्रयोगलाई बढावा दिनु अति आवश्यक देखिन्छ र धान बाली प्रवर्द्धन सम्बन्धी कार्यक्रमहरूमा यसलाई समावेश हुनुपर्ने ।
- धान चामलमा आत्मनिर्भरताका लागि चैते धानको क्षेत्र विस्तार र प्रवर्द्धन तथा वर्षे धानमा मसिना जातको धानबाली खेतिलाई प्रवर्द्धन गरिनु आवश्यक रहेको छ । हामीले चैते धानको क्षेत्रफल मात्र विस्तार गर्न सक्यौं भने पनि धान चामलको मागमा आत्मनिर्भर भइने संभावना रहेको छ । चैते धानको उत्पादन धेरै हुने, प्रयाप्त सौर्य उर्जा प्राप्त गर्ने, छिटो र राम्रो ढंगले पाक्ने हुन्छ ।

- चैते धान काटेपछि सरकारले स्थानीय स्तरमा सुकाउने प्रविधि उपलब्ध गराउन अति आवश्यक रहेको ।
- चैते धानको क्षेत्रफल १ लाख हेक्टर पुर्याउन सके मात्र पनि धानमा आत्मनिर्भरता तर्फ गइन्छ ।
- धानबालीलाई राष्ट्रिय स्तरको बालीको रूपमा लिएर मिसन/आयोजना को रूपमा कार्यक्रम संचालन हुनुपर्ने ।

३. श्री सुनिल ढकाल (कृषक, चितवन), ज्यूबाट राखिएका धारणाहरु

- प्रविधिको प्रयोगबाट लागत र मूल्य घटाउनतर्फ जोड दिएका छौं ।
- जग्गा भाडामा लिनेका लागि नीतिगत र कार्यक्रमगत व्यवस्था भए राम्रो । ठुला खालका जग्गा भाडामा लिई खेती गर्नेका लागि विशेष व्यवस्था भइदिई काम गर्न सहज हुने ।
- खेतीमा श्रमिकको अभाव भएकाले लागत मूल्य घटाउन प्रविधिमैत्री भइ अघि बढ्नुपर्ने आवश्यकता रहेको ।
- प्रविधिमैत्री गतिविधि वडास्तरमा संचालन गरिनुपर्ने ।
- धानमा बीउ राखे रोप्ने गोड्ने लगायतका नयाँ प्रविधिहरु आवश्यक रहेको । यस वर्ष Four wheel धान रोप्ने मेशिनको सहयोगमा १ दिनमा ५ विघा रोप्न सकियो ।
- धानबालीको क्षेत्रमा नेपालमा सिमित जातहरुको बाहुल्यता रहेको जुन चाहिँ बजारको मागसंग नमिल्ने भएकाले नेपालमा लोकप्रिय पुराना जातहरुमा अनुसन्धानको आवश्यकता रहेको छ ।
- जमिनका ठुला प्लटहरुको सहज उपलब्धतामा सरकारले सहजीकरण गरिदिनुपर्ने । बाँझो र सार्वजनिक जग्गाहरु खेतीका लागि भाडामा उपलब्ध गराउन सकिएमा युवाहरुलाई खेतीमा आकर्षित गर्न सकिने संभावना रहेको छ ।
- मलको सहज उपलब्धतामा सरकारले योगदान गर्नुपर्ने ।
- खेतीका लागि आवश्यक यन्त्र र मेशिनरीहरुको सज उपलब्धतामा सरकारले सहजीकरण गरिदिनुपर्ने ।
- चैते धानका लागि ड्रायर र भण्डारणको सुविधा उपलब्ध गराउन सरकारले सहजीकरण गरिदिनुपर्ने ।

४. श्री गीतानाथ अर्याल (कृषक, चितवन) ज्यूबाट राखिएका धारणाहरु

- प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजनाबाट यान्त्रीकरणमा सहयोग भएको ।
- कृषकहरुलाई नयाँ यन्त्रबाट ब्याड राख्न कति सहज असहज भएको बारे बुझाउन नसकिएको । Tray मा बीउ राख्न र मेशिनबाट रोपाई गर्ने सन्दर्भमा कृषकलाई प्रयास जानकारी दिन नसकिएको ।

- लागत घटाउन यान्त्रीकरण आवश्यक रहेको महशुस भएको । त्यै भएर आगामी दिनमा नीति लागत घटाउन तर्फ केन्द्रीत हुनुपर्ने ।
- चैते धानको सन्दर्भमा हामीले PR जेरी र हर्दिनाथ धान लगायौं तर यी तिनवटैमा रोग किरा धेरै र उत्पादकत्व न्युनको समस्या रहेको । चैते ५ धान राम्रो रहेको तर ढिलो पाक्ने समस्या भएकाले किसान मारमा परिरहेको ।
- सावित्री धानमा जतिसुकै रोग किरा लागे पनि किसानमाझ प्रचलित रहेकोले सावित्री धानलाई कसरी replace गर्न सकिन्छ भन्ने बारे अनुसन्धान हुन आवश्यक रहेको छ ।
- चैते धान सुकाउनलाई आवश्यक Dryer मा ७५ प्रतिशत सम्म अनुदान आवश्यक रहेको ।
- न्यूनतम समर्थन मूल्य का लागि हाम्रा सहकारीहरूको क्षमता तयार नभइसकेको ।

५. श्रीमान् सहसचिव डा. हरिबहादुर केसी, ज्यूबाट राखिएका धारणाहरू

- सिंचित क्षेत्र विकास लक्षित कार्यक्रमहरू र उन्नत बीउ/श्रोत बीउमा अनुदानको लागि रु. ८० करोड विनियोजन गरिएको, उत्पादन/उपयोगमा अनुदान र न्यूनतम समर्थन मूल्य (MSP) को व्यवस्था गरिएको ।
- NARC र IRRI Nepal को सहयोगमा चालु आवबाट हाइब्रिड धान प्रवर्द्धनसंग सम्बन्धित परियोजना संचालनमा आउदै गरेको ।
- बीउको सहज उपलब्धता र अनुदान श्रोत र उन्नत बीउका लागि करिब ८० करोडको कार्यक्रम आउँदो आ.व. मा संचालन हुने। सोका लागि निर्देशिका स्विकृत भै सकेको र निर्देशिका कार्यान्वयनको लागि Digitally Enabled Seed Information System (DESIS) तयार हुने क्रममा रहेको ।
- USAID/KISAN II बाट संचालनमा रहेको Rice Mill Model (RMM) लाई अरु प्रदेशमा पनि विस्तार गर्ने प्रयास भइरहेको ।
- न्यूनतम समर्थन मूल्य लागु भइ चालु आवमा १२ हजार मेटन धान खरिद गर्न सकिएता पनि आउदो वर्ष १ लाख मेटन MSP अनुसार खरिद गर्ने लक्ष्य रहेको ।
- गोदाम घर निर्माणका लागि चालु आवमा स्थानीय तह छनौटका कार्यक्रम राखिएको र आउदो वर्ष बजेट विनियोजन हुने ।
- चैते धानमा उत्पादनमा आधारित प्रोत्साहन अनुदान कार्यक्रम लागु गरिएको ।

६. श्री नारायण ढकाल (कृषक, चितवन) ज्यूबाट राखिएका धारणाहरू

- लागत सहभागिता हुने खालका कार्यक्रममा राज्यबाट सहभागिताको प्रतिशत बढाइनुपर्ने सहकारीको आयश्रोत सिमित हुने भएकाले ।

- राज्यले सुकाउने र भण्डारणका लागि ठुला पूर्वाधार निर्माण गरिदनुपर्ने ।
- स्थानीय तहलाई चकलाबन्दी खेती प्रवर्द्धन गराउन बढी जिम्मेवार बनाइनुपर्ने ।
- प्रविधिको सदुपयोग कृषकमैत्री र प्रमाणीक हुनुपर्ने ।
- सिंचाईतर्फ स्याले ट्युबवेल कार्यक्रम प्रवर्द्धन गरिनुपर्ने ।
- ठूलो ठूलो Sheller Mill हरु पनि चाहिने ।
- हाइब्रिड जातका धानमा केन्द्रित हुनुपर्ने ।
- अनुदान ५०% बाट बढाएर ७५% पुर्याउनु पर्ने ।

७. श्री विश्वनाथ लामिछाने, साना किसान कृषि सहकारी संस्था, डुमरवाना, बारा

- न्यूनतम समर्थन मूल्य र वर्षे धान उत्पादन कार्यान्वयनमा समस्या रहेको ।
- ड्रायरको माग बढी भएको, कर्जा सुविधा भए राम्रो ।
- चकलाबन्दीमा कार्यक्रम संचालन गर्न नीतिगत व्यवस्था आवश्यक रहेको ।

८. श्री मेघनाथ तिमिल्सिना, प्रमुख (PMAMP Chitwan) ज्यूबाट राखिएका धारणाहरु

- ड्रायर प्रवर्द्धन हुने खालका क्रियाकलापहरु एकदमै आवश्यक रहेको ।
- चैते धान लगाऔं भन्ने तर उत्पादन लिंदा कृषकका समस्या नबुझिदिने परिपाटी ।
- सिंचाईमा सहूलियत र नयाँ यान्त्रीकरणबाट कृषकहरुलाई जानकारी दिइएको ।
- सहकारी र कृषकहरुलाई यान्त्रिकरण/spare parts maintenance सहूलियत आदिबारे जानकारी आवश्यक रहेको ।
- साना सिंचाई सम्बन्धी हाल सबै तहका कार्यालयहरुबाट राम्रो ढंगले अघि बढेको ।
- रसायनिक मलको सहज उपलब्धता आवश्यक रहेको । अनुदान घटाई सहज उपलब्धतामा जोड दिइनुपर्ने ।
- कृषकमैत्री प्रविधिको विकास र कृषकस्तरमा प्रसार आवश्यक रहेको ।
- चैते धान सुकाउनमा प्रयोग हुने Dryer को विद्युत महशुल छुट दिइनुपर्ने ।
- चैते धान सुकाउने प्रविधिको लागि नीजि क्षेत्रलाई प्रवर्द्धन गरी कृषकको धान अनिवार्य खरिद गर्नेजस्ता बध्यकारी नियम बनाउनुपर्ने ।
- नेपालमा चैते धानको जात अनुसार समयमै पाक्न र सुकाउनमा सहजताका लागि माघको पहिलो हप्ता बीउ राख्न सकिने । हाल गुमोजभिन्न बीउ राखी केही अघि खेती सार्ने प्रयास गरिएको ।
- चैते धानमा Sheath blight को समस्या रहेको ।
- धानबालीमा युवालाई आकर्षण गर्न आवश्यक रहेको ।

९. श्री पहाडी चौधरी, (कृषक एवं कष्टम हायरिङ्ग संचालक, बर्दिया) ज्यूबाट राखिएका धारणाहरु

- सफल रूपमा २०७३ कस्टम हायरिङ्ग सेन्टर सालदेखि संचालनमा रहेको ।
- व्यक्तिगत वा नीजी रूपमा संचालनमा रहेको कस्टम हायरिङ्ग बढी प्रभावकारी रहेको ।
- कटानी जोताई आदि हरेक सुविधा गाँउमा पुगेको ।
- नयाँ यन्त्रहरुको spare parts हरु पाउन चाहि समस्या रहेको ।
- नयाँ यन्त्र र spare parts maintenance सम्बन्धी तालिम आवश्यक रहेको ।
- अनुदानको दायरा बढाएर ७५% सम्म पुर्याउनुपर्ने ।

१०. श्री देवसागर दास (बटेश्वर गापा, धनुषा) ज्यूबाट राखिएका धारणाहरु

- DSR प्रविधिबाट धान खेती गर्दा श्रमिक खर्च निकै कम र राम्रो तयारी गरे प्रतिफल पनि राम्रो हुने ।
- झारपात व्यवस्थापन समस्याका रूपमा रहेतापनि pre-emergence and post emergence herbicides को प्रयोगबाट राम्रो प्रतिफल लिन सकिने ।

११. श्री बालकृष्ण जोशी, (वरिष्ठ वैज्ञानिक, नार्क) ज्यूबाट राखिएका धारणाहरु

- विश्वका ६७ प्रकारका रैथाने धानबालीको जातको जर्मप्लाज्म प्रयोग भएको । जसमध्ये जुम्ली मार्सी सबैभन्दा बढी प्रयोग भएको ।
- Global gene pool मा ६,००० र Nepal gene pool मा गरि ८००० वटा genetic accessions हरु रहेका ।
- जुम्ली मार्सी धानको gene लाई ६७ वटा देशहरुमा प्रयोग भएको पाइएको ।
- रैथाने बालीहरुमा कार्बोहाइड्रेट कम र antioxidant बढी पाइने ।
- बास्मती धानको Health index yield बढी पाइएको ।
- हाल २५०० भन्दा बढी landraces हरु Gene Bank मा रहेको ।
- landraces conservation and utilization मा काम भइरहेको ।
- Site specific variety development को काम पनि भइरहेको ।

१२. श्री डा. राजेन्द्र प्रसाद उप्रेती, (भुमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, प्रदेश नं १) ज्यूबाट राखिएका धारणाहरु

- मिलहरुको भण्डारण क्षमता कम भएकाले चैते धान खरिदमा समस्या भएको ।
- कम्बाइन हार्भेष्टरको प्रयोग गरेपछि ड्रायर अनिवार्य चाहिने ।
- झापा कन्काईमा संचालित ड्रायरको Average drying cost 1.5-2.0/kg
- विभिन्न प्रकारका planting machine हरु आउन अति आवश्यक रहेको ।

१३. श्री रामजी प्रसाद अधिकारी, (राधाकृष्ण Rice mill, बर्दिया) ज्यूबाट राखिएका धारणाहरु
- ९ जना कर्मचारी राखेको ।
 - धान उत्पादन प्रविधि बीउ राख्ने रोप्ने भण्डारण लगायतका काममा प्राविधिकहरुले कृषकहरुलाई जानकारी दिने गरेको ।
 - समूह गठन गरि मिलमा मा आबद्ध छन् ।
 - Contract मा प्राविधिक सहयोग, बीउको सहयोग उपलब्ध गराउने गरिएको छ ।
१४. श्री विजय कुमार न्यौपाने, (बीणा खाद्य मिल, टिकापुर, कैलाली) ज्यूबाट राखिएका धारणाहरु
- भण्डारणको समस्या रहेको ।
 - चैते धानको खरिद एवं उपयोगका लागि चिउरा मिल संचालनमा ल्याउन तयारीमा रहेको ।
१५. श्री Dr. K.D. Joshi, (Country Representative, IRRI Nepal) ज्यूबाट राखिएका धारणाहरु
- IRRI ले वि. सं. २०२३ सालदेखिको नेपालको धानबालीको क्षेत्रमा काम गरेको इतिहास तथा सम्बन्ध ।
 - नेपालमा हाल विकास एवं प्रचलनमा रहेका धानबालीका जातहरुमध्ये ६० प्रतिशतको genetic resources हरू IRRI बाट ल्याइएको ।
 - हाल Seeds without border initiation ले धानको बीउ प्रसारमा सहयोग गरेको ।
 - Hybrid rice technology transfer का क्षेत्रमा मन्त्रालय र नार्कसंगको सहकार्यमा ५ वर्षे परियोजना संचालनमा आउन लागेको । यसले नेपालमा धानको हाइब्रिड प्रविधि विकासका लागि जनशक्ति तयारीमा कोशेढुंगा तयार गर्ने अपेक्षा गरिएको ।
 - Germplasm collection and utilization मा समेत काम भइरहेको ।
 - Biofortified and low glycemic index (healthy rice) भएका धानबालीहरु नेपालमा भित्र्याउने र यसको business enterprise development मा समेत काम भइरहेको ।
 - नयाँ विकास भएका जातहरुको Product profiling, genetic gain related information को प्रसार लगायतका कार्यको आवश्यकता रहेको ।
 - Precision rice farming technology आवश्यक रहेको ।
 - अब SRR मात्र नभई Variety replacement program आवश्यक रहेको ।
१६. श्री रमेश चौधरी, (कृषक, कैलाली) ज्यूबाट राखिएका धारणाहरु
- उत्पादन भएको धान सजिलैसंग मिलले खरिद गर्ने गरेको ।
 - धान मिलसंग सम्झौता गरी अघि बढेमा बजारको समस्या समाधान हुने देखियो ।

१७. श्री अमृत पौडेल, (वैज्ञानिक, राष्ट्रिय धान बाली अनुसन्धान कार्यक्रम, नार्क) ज्यूबाट राखिएका धारणाहरू

- गुमोज बनाएर १० दिन अघि चैते धानको बीउ राख्न सकिने । यसले चैते धान रोप्ने समयलाई अघि सार्न सकिने ।
- हर्दिनाथ धानमा रोग किराको समस्या भएतापनि यो खानमा मिठो भएकाले रुचाइएको ।

१८. श्री ललन सिंह, (वरिष्ठ कृषि अधिकृत, प्रदेश नं. २ भूमि व्यवस्था कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय) ज्यूबाट राखिएका धारणाहरू

- प्रदेश २ बाट धानबालीको प्रवर्द्धनका लागि विभिन्न खालका कार्यक्रमहरू संचालनमा रहेको र संघीय मन्त्रालय र विभागसंग समन्वय भइरहेको ।
- RMM को कार्यान्वयनमा जादै छौं ।

१९. श्री डा. राजेन्द्र मिश्र, (सचिव, भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, कर्णाली प्रदेश) ज्यूबाट राखिएका धारणाहरू

- आत्मनिर्भरताका ६ वटा आयाममा रहेर यो छलफल केन्द्रीत रह्यो । सबैभन्दा महत्वपूर्ण जमिनको सदुपयोग सही तरिकाले हुन सकेमा हामी आत्मनिर्भरतातर्फ अघि बढ्न सक्छौं ।
- यस्तै धान उत्पादन पश्चात भण्डारणका लागि स्थानीय र प्रादेशिक तहमा भण्डारण गृहहरूको निर्माण व्यवस्थापन एवं सदुपयोग हुन सकेमा महत्वपूर्ण काम हुने ।

२०. श्री भवप्रसाद त्रिपाठी, (वरिष्ठ धान बाली विज्ञ) ज्यूबाट राखिएका धारणाहरू

- अबको दिनमा धानको ब्रान्डिङ्गको काम अघि बढाइनु पर्ने ।
- एकीकृत रूपमा धान बाली प्रवर्द्धनको विषयमा काम हुनुपर्ने ।

२१. श्री जानुका पण्डित, (उपमहानिर्देशक, कृषि विभाग) ज्यूबाट राखिएका धारणाहरू

- धान दिवस विभिन्न कार्यक्रम गरी मनाइयो ।
- धान दिवस मनाउने प्रोटोकल समेत तयार गरियो ।
- यस अन्तरसंवाद कार्यक्रम मार्फत महत्वपूर्ण सुझावहरू आएको ।
- हामीसंग धान बालीको प्रवर्द्धन एवं धानको उत्पादन वृद्धिको लागि धेरै scope रहेको छ जसको फलस्वरूप चालु आ.व.मा बाली विकास तथा कृषि जैविक विविधता संरक्षण केन्द्रबाट स्थानीय र प्रदेश स्तरमा धान प्रवर्द्धन सम्बन्धी कार्यक्रमहरू संचालन भइरहेका छन् र आगामी आ.व. को बजेटमा समेत यी कार्यक्रमहरूलाई निरन्तरता दिनका लागि बजेट तथा कार्यक्रम स्वीकृत भई स्थानीय तहहरूमा पठाइसकेको अवस्था छ ।

- संघ प्रदेश र स्थानीय तहले धान बालीको महत्वलाई बुझी उत्पादन देखि बजारीकरण सम्मका काममा समन्वयात्मक रूपमा अघि बढ्न सकेमा राम्रो र उपलब्धीमूलक प्रतिफल देखिन सक्छ ।

४. सम्पन्न क्रियाकलापको साराँश एवं प्रमुख उपलब्धीहरू

- १८ औं राष्ट्रिय धान दिवस तथा रोपाई महोत्सवको नारा “धान उत्पादनमा वृद्धि: खाद्य सुरक्षा, आत्मनिर्भरता र समृद्धि” तय गरि देशव्यापी रूपमा प्रचार प्रसार गरिएको ।
- कोभिड महामारीको विचमा यस १८ औं राष्ट्रिय धान दिवस तथा रोपाई महोत्सव आयोजना हुने भएको हुँदा यस दिवस मनाउँदा पालना गर्नु पर्ने स्वास्थ्यसंग सम्बन्धित १२ बुँदे मापदण्डहरू तयार गरी प्रादेशिक सरकार र स्थानीय तहहरूमा सर्कुलर गरिएको ।
- सम्मानिय प्रधानमन्त्री के.पि. शर्मा ओली तथा माननीय कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्री बसन्त नेम्बाङ्गबाट देशवासीहरूको नाममा राष्ट्रिय स्तरको छापा माध्यमबाट सन्देश प्रवाह भएको ।
- विज्ञहरूसंग गरिएको टेलिभिजन सम्वाद कार्यक्रम कार्यक्रमको प्रसारण नेपाल टेलिभिजन मार्फत असार १५ र १६ गते भएको ।
- सम्मानिय कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रीको प्रमुख आतिथ्यतामा राष्ट्रिय बाली बिज्ञान अनुसन्धान केन्द्र, खुमलटारमा राइस ट्रान्सप्लान्टरबाट धानको रोपाई कार्यक्रम गरी धान खेतीमा यान्त्रिकरण निर्विकल्पक रहको सन्देश दिइएको ।
- नेपालमा धान क्षेत्रको प्रवर्द्धनको निमित्त यस दिवसका दिन देशका विभिन्न स्थानहरूमा विभिन्न निकायहरू मार्फत धानको रोपाई, मन्तव्य, प्रदर्शनी, छलफल, अन्तरक्रिया जस्ता कार्यक्रमहरूको आयोजना गरि नेपालमा धानबालीको महत्वका सम्बन्धमा प्रचार प्रसार भएको ।

अनुसूची १: अठारौँ राष्ट्रिय धान दिवस तथा रोपाईँ महोत्सवको नारा संकलनका लागि जारी गरिएको सार्वजनिक सूचना

अठारौँ धान दिवसको नाराको लागि सुझाव उपलब्ध गराउने बारे ।

यस वर्षको धान दिवसको नारा के राख्नु उपयुक्त होला, आफ्नो सुझाव यहि २०७८ जेष्ठ २८ सम्म इमेल cdabc2018@gmail.com वा तल कमेन्ट बक्समा उपलब्ध गराइदिनु हुन सम्पूर्ण महानुभावमा अनुरोध छ ।

सम्भावित केहि विषयहरु: मसिना जात, दुई वाली धान, सघन धान खेति, नीजि क्षेत्रसंग सहकार्य, यान्त्रिककरण, चक्लावन्दी र सहकारी खेति, रैथाने जातको संरक्षण, स्वदेशी जातको बीउ प्रयोग, बाँझो जग्गा सदुपयोग, कोभिड १९ र धान खेति ।

अनुसूची २: छलफल र प्राविधिक उपसमितको बैठकबाट तय भएको अठारौँ राष्ट्रिय धान दिवस तथा रोपाईँ महोत्सवको नारा

अठारौँ राष्ट्रिय धान दिवस तथा रोपाईँ महोत्सव २०७८ को नारा

"धान उत्पादनमा वृद्धि : खाद्य सुरक्षा, आत्मनिर्भरता र समृद्धि "

अनुसूची ३: अठारौँ राष्ट्रिय धान दिवस तथा रोपाईँ महोत्सवको अवसरमा जारी गरिएको प्रेस विज्ञप्ति

“धान उत्पादनमा वृद्धि: खाद्य सुरक्षा, आत्मनिर्भरता र समृद्धि”

अठारौँ राष्ट्रिय धान दिवस तथा रोपाईँ महोत्सव, २०७८

प्रेस विज्ञप्ति

धान विश्वको करिब ३.५ अरब जनसंख्याको लागि आधारभूत खाद्य वस्तु एवं शरिरलाई आवश्यक पर्ने क्यालोरीको प्रमुख श्रोत हो। संसार भर करिब १६ करोड २१ लाख हेक्टरमा धान खेती भई ७५ करोड ५४ लाख मेट्रिक टन उत्पादन भएको पाइन्छ। कूल उत्पादन मध्ये ९० प्रतिशत उत्पादन तथा खपत एशियाली मुलुकहरुमै हुन्छ। उत्पादनको दृष्टिले विश्वमा सबैभन्दा बढी धान उत्पादन गर्ने देश चीन रहेको छ र त्यसपछी क्रमशः भारत, इन्डोनेशिया, बंगलादेश, भियतनाम प्रमुख धान उत्पादक राष्ट्रहरु हुन् भने नेपाल १७ औँ स्थानमा पर्दछ।

बहुसंख्यक नेपालीको प्रमुख खाद्यान्नको रूपमा रहेको धान सामान्य नेपालीको लागि क्यालोरी र प्रोटीनको श्रोत समेत हो । खाद्य पोषण सुरक्षाको अलावा धानको आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक महत्व समेत रहेको छ । धान उत्पादनको अवस्थाले राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा समेत प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने गर्दछ । नेपालमा बार्षिक करिब १.५ खर्ब रुपैयाँ बराबरको धान तथा यसका उप-उत्पादनहरु प्राप्त हुने गर्दछ। पछिल्लो तथ्याङ्क अनुसार कूल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान करिब २६ प्रतिशत रहेकोमा कृषि क्षेत्रको गार्हस्थ्य उत्पादनमा धानको हिस्सा करिब १५ प्रतिशत रहेको छ। त्यसैगरी, नेपालीहरुको जन्मदेखि मरणसम्मका धार्मिक एवं साँस्कृतिक कार्य तथा पर्व एवं उत्सवहरुमा धान तथा चामल र चामलजन्य पदार्थको प्रयोग अपरिहार्य जस्तै रहेको छ।

नेपालमा समुद्री सतहबाट ६० मिटरको उचाई देखि संसारको सबैभन्दा उच्च स्थान जुम्लाको छुमचौरको ३,०५० मिटर उचाईसम्म धानको खेती सफलतापूर्वक हुँदै आएको छ। नेपालमा मौसमको आधारमा बर्षे धान, चैते धान, भदैया धान, घैया धान र हिउँदे धान (बोरो) को रूपमा धान खेती हुने गर्दछ। नेपालमा खेती गरिने कूल क्षेत्रफलको ४७ प्रतिशत जमिनमा धान खेती गरिन्छ । अन्नबालीले ढाकेको कूल क्षेत्रफलको करीब ४३ प्रतिशतमा धान खेती हुने गरेको र अन्नबालीको कूल उत्पादनमा ५३ प्रतिशत धानको हिस्सा रहेको छ। आ.ब. २०७७/०७८ मा १४ लाख ७३ हजार हेक्टर क्षेत्रफलबाट ५६ लाख २१ हजार मेट्रिक टन धान उत्पादन भएको छ। अघिल्लो वर्षको तुलनामा धानको क्षेत्रफल र उत्पादनमा क्रमशः १ प्रतिशत र १.३ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ । यसका लागि सिफारिश प्रवधिको अनुसरण, कृषि प्रसार सेवामा कृषकको पहुँच वृद्धि, गुणस्तरीय बीउ

विजनको प्रयोगमा वृद्धि आदि उत्पादकत्व वृद्धिका प्रमुख आधारहरू थिए। तथापि, आगामी दिनहरूमा धानबालीको उत्पादकत्व वृद्धिको दरलाई अझ फराकिलो र दिगो बनाउनु पर्ने आवश्यकता रहेको छ।

नेपालको सन्दर्भमा धानको उत्पादनमा वृद्धि मार्फत खाद्य सुरक्षाको अवस्थामा सुधार गर्न सकिने; उत्पादन बढाई धानको आयात प्रतिस्थापन गरी धानमा आत्मनिर्भर बन्न सकिने र व्यवसायीकरण एवं बजारीकरणमा सुधार र उत्पादनलाई उद्योगसँग जोडि रोजगारी र आयमा बढोत्तरी मार्फत समृद्धि हासिल गर्नमा समेत योगदान पुर्याउन सकिने वस्तुगत आधारहरू विद्यमान रहेको सन्दर्भमा यस वर्षको राष्ट्रिय धान दिवस तथा रोपाई महोत्सवको नारा “धान उत्पादनमा वृद्धि: खाद्य सुरक्षा, आत्मनिर्भरता र समृद्धि” कायम गरिएको छ।

खाद्य सुरक्षाको प्रमुख स्तम्भको रूपमा रहेको खाद्य उपलब्धता वृद्धिको लागि धान उत्पादन तथा उत्पादकत्व बढाउन विगत वर्षहरू देखि नै विभिन्न प्रयासहरू हुँदै आएका छन्, जसको फलस्वरूप पछिल्लो ३० वर्षमा धान उत्पादनमा ६० प्रतिशत र उत्पादकत्वमा करिब ५९ प्रतिशत वृद्धि भएको छ। धानको उत्पादन वृद्धिको लागि वर्षे धानमा उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने, चैते धानको क्षेत्रफल विस्तार गर्ने र सम्भावनाका आधारमा बोरो तथा घैया धानको क्षेत्रफल र उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने रणनीति लिइ सोही बमोजिम विभिन्न कार्यक्रमहरू संचालन भइरहेका छन्।

बढि उत्पादन दिने उन्नत जातको प्रयोगलाई बढवा दिन हालसम्म नेपालमा तराई, मध्य पहाड र उच्च पहाडको लागि सूचीत गरिएका खुल्ला सेंचित र वर्णशंकर गरी जम्मा १३४ वटा धानका जातहरू सिफारिस भैसकेका छन् भने वर्णशंकर जातको बढ्दो मागलाई सम्बोधन गर्न दुई वटा स्वदेशी वर्णशंकर धानका जातहरू सूचीत भई कृषकमाझ लोकप्रिय भइसकेका छन्। साथै, सुख्खा तथा डुवान जस्ता प्रतिकूल अवस्था सहन सक्ने जातहरूको समेत विकास भै कृषकहरू माझ लोकप्रिय भएका छन्। यसको अलावा, भूगोल विशेषका पोषणयुक्त स्थानीय र रैथाने धानका जातहरूको जातीय सुधार तथा प्रवर्द्धन मार्फत् खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा टेवा पुर्याउने उद्देश्यले प्रदेश सरकार र स्थानीय तहहरूसँगको समन्वयमा स्थानीय तथा रैथाने बाली प्रवर्द्धन कार्यक्रम पनि संचालनमा रहेको छ। रसायनिक मलको सहज तथा सुलभ उपलब्धताको लागि अनुदानमा मलखाद वितरणलाई विशेष प्राथमिकतामा राखिएको छ। उन्नत बीउ विजनको प्रयोग मात्रले १५ देखि २० प्रतिशत उत्पादकत्व वृद्धि गर्न सकिने तथ्यलाई मध्यनजर गर्दै आ.ब. २०७८/७९ मा संघ, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहहरू मार्फत संचालन हुने गरी देशका ७ वटै प्रदेशहरूका २३१ वटा स्थानीय तहहरूमा बीउ विजन आत्मनिर्भर कार्यक्रम संचालन गर्न लागिएको छ। त्यसैगरी, संघीय सरकार मार्फत प्रदेश सरकार र स्थानीय तहहरूको सहकार्यमा धानको स्रोत बीउ र उन्नत बीउ उत्पादनमा प्रोत्साहन अनुदान एवं उन्नत बीउ प्रयोगकर्तालाई मूल्य अनुदान कार्यक्रम तथा धान बाली प्रवर्द्धन कार्यक्रम संचालन हुँदैछ।

त्यसैगरी, आगामी आ.ब. २०७८/७९ मा समेत संघीय सरकारले प्रदेश सरकार र स्थानीय तहहरूको सहकार्य र समन्वयमा धानबालीको व्यवसायीकरण, यान्त्रिकीकरण तथा औद्योगिकीकरणलाई सघाउ पुर्याउन प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना मार्फत विशिष्टकृत उत्पादन क्षेत्र कार्यक्रम अन्तर्गत पकेट, ब्लक, जोन र सुपरजोन कार्यक्रमहरू संचालन गर्दैछ। नेपालको भौगोलिक परिवेश सुहाउँदो कृषि यन्त्रहरूको प्रयोगबाट मानव श्रमको कमिलाई सम्बोधन गर्न तथा उत्पादन लागत घटाउन तिनै तहको सरकारबाट कृषि यान्त्रिकरण प्रवर्द्धन बढावा दिने कार्यक्रमहरू सन्चालन गरिएका छन्। साथै उत्पादक कृषकको न्यूनतम बचत सुनिश्चित गर्न धानबालीमा न्यूनतम समर्थन मूल्यको कार्यान्वयन एवं कृषि बीमा कार्यक्रमलाई थप प्रभावकारी बनाउँदै लगिएको छ। यसको अलावा भण्डारण क्षमता विस्तार, प्रशोधन र बजारिकरण लगायतका पक्षहरूमा क्रमिक सुधारहरू भएका छन्।

उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि एवं धान मूल्य श्रृंखलाका विभिन्न पक्षहरूमा भएका सुधार र उपलब्धिहरूको बावजुद आन्तरिक उत्पादनले माग धान नसक्दा खास गरि मसिना धान तथा चामलको आयात तिब्र रूपमा बृद्धि भइ परनिर्भरता बढ्दै गएको पाइन्छ। खास गरि जनसंख्याको उच्च वृद्धि, खेतीयोग्य जमिन बाँझो रहने क्रम बढ्नु, उत्पादनशिल कृषि जमिनको गैह्र कृषि क्षेत्रमा उपयोग हुने क्रम बढ्नु, उत्पादनशिल श्रम शक्तिको अभाव, सिंचाई, भण्डारण तथा बजार पूर्वाधार पर्याप्त नहुनु, उच्च उत्पादन लागत आदि कारणले आशातित रूपमा धान उत्पादन बढ्न सकेको छैन। अर्को तर्फ, स्वदेशमा उत्पादित धानले आयातित धान चामलसँग गुणस्तर र मूल्यमा प्रतिस्पर्धा गर्न नसकि हाम्रा कृषकहरू धान खेतिबाटै पलायन हुने खतरा समेत बढेको छ।

धानको उत्पादन बढाउन मूलतः रसायनिक मलको सहज उपलब्धता, गुणस्तरीय बीउ विजनको आपूर्ति र भरपर्दो सिंचाई सुविधाको उचित व्यवस्था, चक्लाबन्दी र यान्त्रिकीकरणमा सहयोग र सिफारिश प्रविधिको सहि अनुसरण मार्फत हाल विद्यमान सम्भाव्य उत्पादकत्व र वास्तविक उत्पादकत्व बीच रहेको कम्तिमा ४० प्रतिशत सम्मको अन्तरलाई कम गर्ने र उत्पादन लागत घटाउने रणनीति लिइएको छ। साथै मसिना जातका धान चामलको आयात कम गर्न कृषकलाई मसिना जातका धानको खेति तर्फ आकर्षित गर्न विभिन्न सुविधा एवं अनुदान प्रदान गर्ने र उत्पादित धानलाई स्वदेशी चामल उद्योगले खरिद गर्ने व्यवस्थाको लागि पनि विभिन्न कार्यक्रमहरू सन्चालन गर्न शुरु गरिएका छन्। नेपालको संविधानमा खाद्य सुरक्षा तिनै तहका सरकारको साझा अधिकार सूचीमा रहेको र कृषि सम्बन्धि धेरै अधिकार प्रदेश र स्थानीय तहहरूमा रहेको सन्दर्भमा धान उत्पादन वृद्धि मार्फत खाद्य सुरक्षा, आत्मनिर्भरता र समृद्धि हासिल गर्न तिनै तहको सरकार बीच अझ बढि सहकार्य र समन्वयको आवश्यकता रहेको देखिन्छ।

जलवायु परिवर्तनको कारण कृषि क्षेत्रमा विभिन्न नकरात्मक असरहरू बढ्दै गएको पाइन्छ। प्रतिकूल मौसमको कारण बाली नाली र उत्पादन क्षति हुने र खेतियोग्य जमिन नष्ट हुने क्रम पनि बढ्दै गएको सन्दर्भमा आगामी दिनमा खाद्य सुरक्षा कायम गर्नु थप चुनौतिपूर्ण हुने देखिएको छ। साथै कोभिड १९ को विश्वव्यापी महामारी जस्तै भविष्यमा आइपर्न सक्ने अन्य महामारीजन्य परिस्थितिमा खाद्य सुरक्षा कायम गर्नु पनि उत्तिकै चुनौतिपूर्ण हुने छ। यसर्थ, देशमा खाद्य सुरक्षा कायम गर्ने दिशामा नेपाल सरकारको मात्र प्रयास प्रयास नहुने भएकोले सम्बन्धित सबै सरोकारवालाहरू विच हातेमालो गरि अघि बढ्नुको विकल्प देखिँदैन।

अन्तमा धानको उत्पादन वृद्धि गरी खाद्य सुरक्षा, आत्मनिर्भरता र राष्ट्रिय समृद्धि हासिल गर्ने दिशामा सहयोगी क्षेत्रको रूपमा धान बालीलाई स्थापित गर्न सम्पूर्ण सरोकारवालाहरू एकजुट भई हातेमालो गर्नको लागि आव्हान गर्दछु । “धान उत्पादनमा वृद्धि: खाद्य सुरक्षा, आत्मनिर्भरता र समृद्धि” मूल नाराका साथ बिगत वर्षहरूमा झैं यस वर्ष पनि विभिन्न सरोकारवालाहरूसँगको समन्वय र सहकार्यमा अठारौँ राष्ट्रिय धान दिवस तथा रोपाईँ महोत्सव, २०७८ देशभर विभिन्न कार्यक्रम गरि मनाइँदै छ। यसै सन्दर्भमा आज आयोजित पत्रकार सम्मेलनमा हाम्रो निमन्त्रणालाई स्वीकार गरी पाल्नु हुने पत्रकार मित्रहरूलाई अठारौँ राष्ट्रिय धान दिवस तथा रोपाईँ महोत्सव, २०७८ मूल समारोह समितिका तर्फबाट हार्दिक शुभकामना सहित धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौँ। हाल विश्वव्यापी महामारीको रूपमा देखिएको कोभिड-१९ को संक्रमणबाट सुरक्षित रहन स्वास्थ्य सुरक्षाका मापदण्डहरू पालना गर्दै कृषि कर्म गर्न तथा धानबालीको महत्वको अधिकतम प्रचार प्रसार गरी यस राष्ट्रिय कार्यक्रमलाई सफल पारिदिनुहुन समेत हार्दिक अनुरोध गर्दछु ।

जानुका पण्डित

निमित्त महानिर्देशक, कृषि विभाग

एवम् अध्यक्ष

“अठारौँ राष्ट्रिय धान दिवस तथा रोपाईँ महोत्सव, मूल समारोह समिति, २०७८”

मिति: २०७८ साल असार १३ गते, आइतबार

भाग २

धान सम्बन्धी नीति सम्वाद कार्यक्रम

A Policy Dialogue on

Rice Sector Development in Nepal

प्रतिवेदन

खण्ड क - परिचय खण्ड

१. पृष्ठभूमि

विश्व विश्वको ३.५ अरब जनसंख्याको आधारभूत खाद्यवस्तुको रूपमा रहेको धान खाद्य तथा पोषण सुरक्षाका लागि मानिसलाई आवश्यक पर्ने क्यालोरीको प्रमुख श्रोत हो । उत्पादनको दृष्टिले विश्वमा सबैभन्दा बढी धान उत्पादन गर्ने देश चीन रहेको छ र त्यसपछि क्रमशः भारत, इन्डोनेशिया, बंगलादेश, भियतनाम प्रमुख धान उत्पादक राष्ट्रहरू हुन् भने नेपाल १७ औं स्थानमा पर्दछ । धान नेपालको प्रमुख खाद्यान्न बाली हो । खाद्य सुरक्षाको दृष्टिकोणबाट मात्र नभइ आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक रूपमा समेत धानको उच्च महत्व रहेको छ । समुन्द्र सतहबाट तराईमा ६० मिटर देखि संसारको सबैभन्दा उच्च स्थान जुम्लाको छुमचौरमा ३,०५० मिटर उचाइसम्म धानको खेती गरिन्छ । नेपालमा मौसमको आधारमा वर्षे धान, चैते धान, भदैया धान, घैया धान र हिउँदेधान (बोरो) को रूपमा धान खेती हुने गर्दछ । नेपालमा खेती गरिने कूल क्षेत्रफलको ४७ प्रतिशत जमिनमा धान खेती गरिन्छ जस मध्ये क्षेत्रफल र उत्पादनमा तराई क्षेत्रको हिस्सा ७० प्रतिशत भन्दा बढी छ । अन्नबाली उत्पादनको कूल क्षेत्रफलको करीब ४३ प्रतिशतमा धान खेती हुने गरेको र कूल अन्नबाली उत्पादनमा ५३ प्रतिशत धानको हिस्सा रहेको छ । नेपालमा बार्षिक करिब १.५ खर्ब रुपैयाँ बराबरको धान तथा यसका उप-उत्पादनहरू प्राप्त हुने गर्दछ । मुलुकको कूल गार्हस्थ्य उत्पादनमा २६.५० प्रतिशत अंश कृषिको रहेकोमा धानको कृषिक्षेत्रको गार्हस्थ्य उत्पादनमा १५.३५ प्रतिशत योगदान रहेको तथ्यले धानले नेपालीको खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको सुनिश्चिता कायमका साथै राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई चलायमान बनाउनमा समेत महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको देखाउँछ ।

सम्भाव्य उत्पादकत्व र वास्तविक उत्पादकत्व बीच रहेको करीब ३० प्रतिशत फरकलाई कम गरी धानको उत्पादकत्व वृद्धिका लागि गुणस्तरीय मल, उन्नत बीउ, भरपर्दो सिचाई सुविधा तथा उपयुक्त प्राविधिक सेवाका सुनिश्चतता तथा रोजगारीका अवसरहरूको सिर्जना गर्न धान क्षेत्रलाई उद्योगसँग आवद्ध गरी आत्मनिर्भरता र समृद्धि हासिल गर्ने राष्ट्रिय आकाङ्छालाई हासिल गर्न तीनै तहका सरकारहरूबाट रणनीतिक प्रयासको सुरुवात भइरहेको छ । यसका लागि वर्षे धानमा उत्पादकत्व वृद्धि तथा चैते धानको क्षेत्रफल विस्तार, सम्भावनाका आधारमा बोरो तथा घैया धानको क्षेत्रफल र उत्पादकत्व वृद्धिका कार्यक्रमहरू संचालन भइरहेका छन् । उत्पादन वृद्धिका लागि उन्नत जातको प्रयोगलाई वढवा दिन हालसम्म नेपालमा तराई, मध्य पहाड र उच्च पहाडको लागि सूचीत गरिएका खुल्ला सेचित र हाइब्रिड गरी करिब १५० धानका जातहरू सिफारिस भैसकेका छन् भने हाइब्रिड जातको बढ्दो मागलाई सम्बोधन गर्न २ वटा स्वदेशी हाइब्रिड धानका जातहरू समेत सूचीत भएका

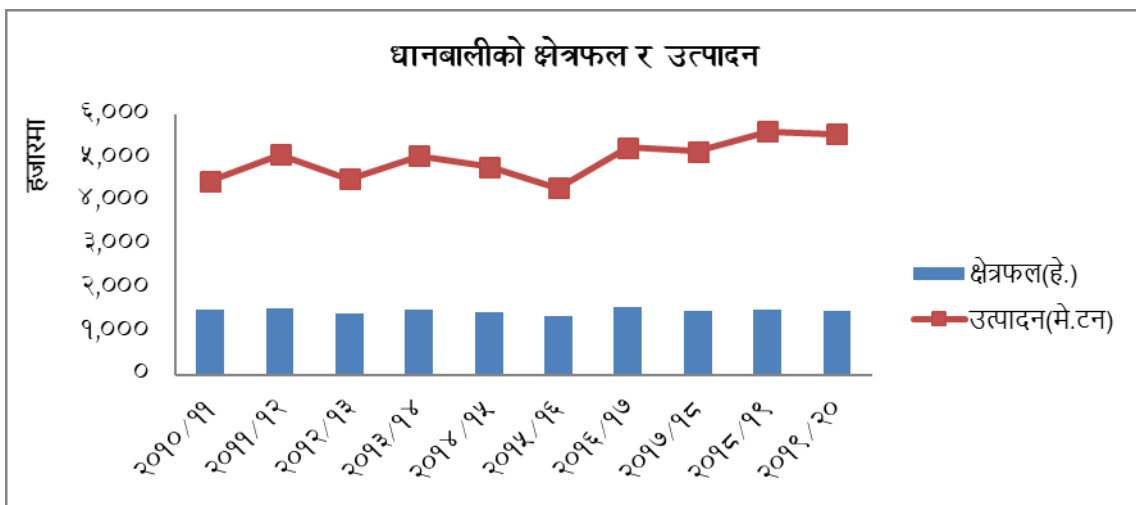
छन् । साथै, सुख्खा तथा अर्धसिंचित अवस्थालाई मध्यनजर राखी डुवान तथा सुख्खा सहन गर्न सक्ने केही धानका जातहरू समेत विकास भै कृषकहरू माझ लोकप्रिय भएका छन् ।

उत्पादन/उत्पादकत्व वृद्धिका लागि भएका विविध प्रयासको कारण हरेक वर्ष धानको उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि भएता पनि केही दशक अघि धान निर्यातको इतिहास बोकेको मुलुक हाल आवश्यक चामलको आपूर्तिको लागि विदेशबाट हुने आयातमा निर्भर रहनु पर्दा वार्षिक ५० अरबको हाराहारीमा नेपाली रुपैयाँ विदेशिन पुगेको छ ।

जनसंख्याको तिब्र वृद्धि, दैनिक खानेबानीमा भात सधैं प्राथमिकतामा रहनु तथा नेपालीको क्रयशक्तिमा भएको सुधारको कारण मसिना तथा वास्नादार चामलको माग बढ्न जाँदा आन्तरिक उत्पादनले नधाने पछि पछिल्ला वर्षहरूमा खास गरि मसिना चामलको आयात तिब्र रूपमा बढ्दै गएको पाइन्छ । त्यस्तै पशुजन्य उत्पादनको बढ्दो उपभोगले गर्दा दानाको मागमा भएको वृद्धि र मदिराजन्य उत्पादन लगायतका प्रयोजनमा धान, चामलको प्रयोग बढेको कारण पनि उच्च दरमा आयात बढ्न गएको देखिन्छ ।

२. नेपालमा धान बालीको क्षेत्रफल तथा उत्पादनको अवस्था

नेपालमा धान बालीको क्षेत्रफल तथा उत्पादनको पछिल्लो १० वर्षको तथ्याङ्क चित्र १ मा दिइएको छ । तालिकामा उल्लेख गरिए अनुसार धानको क्षेत्रफलमा सामान्यतया: उस्तै रहे पनि उत्पादनमा केही मात्रामा सुधार भएको छ । बढेको देखिए तापनि जनसंख्या वृद्धि र खाद्यान्नको मागलाई हालको

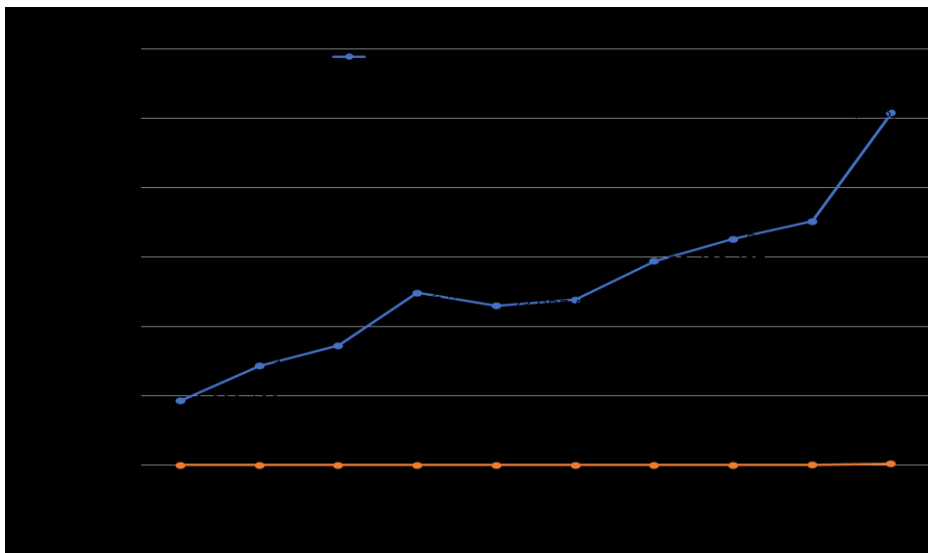
(स्रोत: कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय, २०७७)

चित्र नं १: विगत दश वर्षमा धानबालीको क्षेत्रफल र उत्पादनको अवस्था

कम उत्पादन र उत्पादकत्वले पूर्ति गरेको देखिदैन । नेपालमा हाल प्रयोगमा रहेका धानका जातहरूको उत्पादकत्व धेरै कम रहेको छ । बढी उत्पादन दिने उन्नत तथा वर्षाशङ्कर बीउका जातहरूको कमि, सिंचाई पूर्वाधार एवं सुविधाको अपर्याप्तता, रासायनिक मल तथा बीउको सहज र सुलभ उपलब्धता नहुनु, श्रमको अभाव र ज्यालामा भएको वृद्धि, बैज्ञानिक यान्त्रिकीकरणको अनुसरणमा कमि र उन्नत प्रविधि विकास र प्रसारमा सुस्तता लगायतका कारणले Yield Gap भएको देखिन्छ ।

३. धान चामल आयातको अवस्था

मागको तुलनामा उत्पादनमा आशातित वृद्धि हुन नसक्दा धान चामल आयात वर्षेनी उच्च दरमा बढिरहेको छ (तालिका २) । आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा मात्र ३२ अरब ६० करोड रुपैया भन्दा बढीको चामल, धान तथा कनिका आयात भएकोमा ७६ प्रतिशत चामल, २१ प्रतिशत धान र ३ प्रतिशत कनिका रहेको तथ्याङ्क देखिन्छ । यो तथ्यांक बढेर आव ०७६।७७ मा करिब ३५ अर्ब र गत आव ०७७।७८ मा करिब ५० अर्बको धान आयात भएको देखिन्छ । आयात हुने धानको ७५ प्रतिशत भन्दा बढी मसिनो प्रकृतिको चामल (जसलाई सामान्य बोलीचालिको भाषामा जिरा मसिनो चामल भनिन्छ) आयात भएको अवस्था छ । नेपालमा उत्पादन लागत बढ्नु, भारतमा धानको मूल्य तुलनात्मक रूपले कम हुनु तथा खुला सीमाका कारण भारतीय चामलसंग नेपाली धान/चामल उत्पादक कृषक र व्यवसायीहरूको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता कम भएर पनि आयात बढेको देखिन्छ । अर्को तर्फ नेपालमा विद्यमान धान प्रशोधन मिलहरूले बजारको माग अनुसारको गुणस्तर र परिमाणमा चामल उत्पादन गर्न नसकेको कारण खासगरि मसिनो चामलको हकमा भारत माथि अत्यधिक निर्भरता रहेको देखिन्छ ।

चित्र २: पछिल्लो एक दशकमा धान बालीको आयातको अवस्था

४. समस्याको चुरो

बढी उत्पादन दिने उन्नत तथा वर्णशङ्कर बीउका जातहरूको कमि, सिंचाई लगायत अन्य पूर्वाधार एवं सुविधाको अप्रयाप्तता, रासायनिक मल तथा बीउको सहज र सुलभ उपलब्धता नहुनु, श्रमको अभाव र ज्यालामा भएको वृद्धि, बैज्ञानिक यान्त्रिकीकरणको अनुसरणमा कमि र उन्नत प्रविधि विकास र प्रसारणमा सुस्तता लगायतका कारणले प्रमुख बालीहरूको हासिल गर्न सकिने सम्भावित उत्पादकत्व र हालको वास्तविक उत्पादकत्व विच ठूलो अन्तर रहेको छ । साथै अधिकांश खाद्यान्न बालीहरूको उत्पादकत्व छिमेकी देशहरूको तुलनामा कम रहेको छ ।

साथै प्रमुख खाद्यान्न बालीहरूको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता कमजोर रहि बढ्दो उत्पादन लागत र लागत अनुरूप उपजको मूल्य पाउन नसक्दा पुस्तैनी कृषि पेशा छोडेर बैदेशिक रोजगारीमा जाने र अन्य बैकल्पिक पेशामा लाग्ने क्रम बढ्दो छ । अर्को तर्फ छिमेकी देश भारतमा राज्यद्वारा अत्यधिक संरक्षित कृषिको कारण उत्पादित सस्तो उपजसंग प्रतिस्पर्धा गर्न नसक्दा कृषिमा आश्रित साना तथा सिमान्तकृत कृषकहरू कृषि पेशाबाट बाध्यतावश पलायन हुनु पर्ने अवस्था सिर्जना भएको छ । फलस्वरूप खेतबारी बाँझो राख्ने प्रवृत्ति र खेतियोग्य जमिनको गैर कृषि प्रयोजनमा हुने प्रयोग हुने क्रम समेत पछिल्ला वर्षहरूमा अत्यधिक रूपमा बढ्दै गएको पाइन्छ । यसले गर्दा दिगो रूपमा कृषि उत्पादन गर्न एवं खाद्य सुरक्षा कायम गर्नमा चुनौति थपिँदै गएको छ ।

यसको अलावा जनसंख्याको तिब्र वृद्धि, खानपान र जिवनशैलीमा आएको परिवर्तन, ऋयशक्तिमा भएको बढोत्तरी, सडक सञ्जालको विकास र बजार केन्द्रहरूको विकाससंगै खाद्यान्न माथिको पहुँचमा भएको सुधार लगायतका कारण दुवै छाक भात खाने प्रचलनले गर्दा चामल, त्यसमा पनि मसिना जातको चामलको माग तिब्र रूपले बढ्दै गइरहेको छ । यसरी बढ्दो मागलाई आन्तरिक उत्पादनले नधाने पछि पछिल्ला वर्षहरूमा धान, चामल लगायत आधारभूत खाद्यान्नको आयात ज्यामिति रूपमा बढ्दै गएको पाइन्छ । यसको अलावा रैथाने बाली खेती हुने पहाडी भूभाग अधिकांश रूपमा बाँझो रहनु र रैथाने बाली/जातहरू लोपोन्मुख हुँदै गइरहेकाले परम्परागत रूपमा सहजै उपलब्ध हुने रैथाने उपजहरूको समेत आयात बढ्दै गइरहेको तथ्यांकले देखाउँछ । यसले व्यापार घाटा र परनिर्भरता दुवै बढाएको छ ।

वर्तमान अवस्थामा सुधार गर्न नसकिएमा आगामी दिनहरूमा एकातर्फ खाद्य असुरक्षाको अवस्था बढ्दै गइ देशमा खाद्य संकटको अवस्था आउन सक्ने देखिएको छ भने अर्को तर्फ खाद्य तथा कृषि आयात अत्यधिक मात्रामा बढ्न जाँदा व्यापार असन्तुलन र परनिर्भरता बढ्न गइ स्वाधिन र समुन्नत अर्थतन्त्र विकासको राष्ट्रिय अभियानमा गम्भिर चुनौती आउने संभावना रहन्छ ।

५. राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षा मिसनको आवश्यकता र नीति सम्वादको औचित्य

नेपालीहरूको दैनिक खानपानका आधारभूत उपजहरूको यसरी बढ्दो आयात तथा यसले व्यापार घाटा र समग्र अर्थतन्त्रमा पार्ने नकारात्मक असर पर्न थालेको देखिन्छ । यस्ता चुनौतिलाई सम्बोधन गर्न तत्काल राष्ट्रव्यापी अभियानमूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरिनु अति आवश्यक भएको छ ।

कृषि विकास एक बहुआयामिक, बहुसरोकारवालाको सहभागिता रहने र जटिल प्रकृतिको विषय भएकोले कुनै एक सरकार, मन्त्रालय वा निकायको मात्र सरोकार र क्षमता विषय हुन सक्दैन । साथै हाल नेपालमा संघीयता कार्यान्वयन संगै कृषि सम्बन्धी कार्यक्रम तर्जुमा एवं कार्यान्वयनका कार्यहरू तिन तहका सरकारबाट भइरहेको सन्दर्भमा यी तिन वटै तहहरू र कृषि क्षेत्रको विकाससंग सम्बन्धित विभिन्न सरोकारवालाहरूबीचको समन्वय तथा सहभागिता हुने गरी राष्ट्रिय कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ । यसर्थ सम्बद्ध सबै पक्षहरूको संलग्नतामा खाद्य तथा पोषण सुरक्षाका दृष्टिले रणनीतिक महत्व बोकेका प्रमुख खाद्यान्न बालीहरू र परम्परागत रूपमा खेती गरिँदै आएका रैथाने बालीहरूको प्रवर्द्धन र विकास गरि बढ्दो खाद्य एवं कृषि आयात कम गर्न तथा देशलाई प्रमुख खाद्यान्न बालीहरूमा आत्मनिर्भर बनाउने दिशामा अघि बढ्न दीर्घकालिन सोच, रणनीति र कार्ययोजना सहितको **राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षा मिशन** तर्जुमा र कार्यान्वयन गरिनु वाञ्छनिय हुने देखिन्छ ।

यसै सन्दर्भमा धानबालीको बढ्दो आयात र राष्ट्रिय खाद्य तथा पोषण सुरक्षाका अन्य अहं मुद्दाहरू माथि सम्बन्धित सरोकारवालाहरूबिच खुला छलफल र मन्थन गरि नेपालमा धान बालीको मूल्य श्रृंखला विकासको लागि नीतिगत पृष्ठपोषण प्राप्त गर्ने तथा भावी दिशा तय गर्नको लागि सघाउने उद्देश्यका साथ बाली विकास तथा कृषि जैविक विविधता संरक्षण केन्द्रको चालु आ.व. ०७८।७९ को स्वीकृत वार्षिक कार्यक्रम बमोजिम बहु सरोकारवालाहरूको सहभागितामा यस केन्द्र र Agronomy Society of Nepal को सहकार्यमा आयोजना गरिएको एक दिने धान सम्बन्धी नीति संवाद (Policy Dialogue on Rice Sector Development in Nepal) कार्यक्रममा भएका प्रस्तुतिकरण, छलफल एवं निष्कर्षहरू समेटि यो प्रतिवेदन तयार गरिएको हो ।

६. नीति सम्वाद कार्यक्रमको उद्देश्य

धान सम्बन्धी नीति सम्वाद कार्यक्रमको प्रमुख उद्देश्य धानबाली क्षेत्रको समग्र विकासका लागि सम्बन्धित विभिन्न सरोकारवालाहरूबीच छलफल तथा अन्तरक्रिया मार्फत साझा धारणा विकास गरी संभावित कार्यक्रम एवं रणनीति तय गर्ने रहेको थियो ।

यसका अलावा कार्यक्रमका निम्न उद्देश्यहरू पनि रहेका थिए:

- धानबालीका क्षेत्रमा काम गर्ने र सम्बन्धित विभिन्न सरोकारवालाहरू-नीजी, सरकारी तथा संस्थान लगायतका क्षेत्र र कृषक प्रतिनिधिहरूलाई एउटै मञ्चमा ल्याई अनुभव आदान-प्रदान गर्ने ।
- धानबालीको क्षेत्रमा विभिन्न निकायहरूको भूमिका, योगदान र महत्वबारे अन्तरक्रिया गर्ने ।
- राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षामा धानबालीको महत्व र भूमिका तथा वर्तमान अवस्थाबारे छलफल गर्ने ।
- धानबाली र समग्र राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षाका क्षेत्रमा देखिएका नीतिगत र कार्यक्रमगत पक्षहरू र विद्यमान समस्या एवं चुनौतिहरूको विश्लेषण गरी संभावित उपाय/ कार्यक्रमहरूका बारेमा छलफल गरी साझा धारणा तय गर्ने ।

७. कार्यक्रममा सहभागिता र उपस्थिति

कृषि एक बहुआयामिक क्षेत्र भएकाले यस क्षेत्रमा बहुसरोकारवालाहरूको प्रत्यक्ष एवं अप्रत्यक्ष भूमिका र योगदान रहने गर्दछ । सो सन्दर्भमा धानबालीका क्षेत्रको समग्र विकास तथा प्रवर्द्धनमा किसान, सरकारी, नीजी, गैह्रसरकारी क्षेत्रको उत्तिकै भूमिका र योगदान रहने भएकाले कार्यक्रममा धान बालीको समग्र विकासका लागि नीतिगत/कार्यक्रमगत सल्लाह सुझाव आउने उद्देश्यका साथ बहु सरोकारवालाहरूको सहभागितालाई सुनिश्चित गरिएको थियो । कार्यक्रममा कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय र अन्तर्गतका निकायका अलावा अन्य सम्बन्धित सरकारी निकायहरू, नीजी क्षेत्र, गैह्र सरकारी संस्था, उद्योगी एवं कृषक प्रतिनिधिहरूको सहभागितामा रहेको थियो । कार्यक्रममा देहाय अनुसारको सहभागिता रहेको थियो :

➤ सरकारी निकायहरू

- राष्ट्रिय योजना आयोग
- कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय
- उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय
- राष्ट्रिय किसान आयोग
- नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद
- कृषि सुचना तथा प्रशिक्षण केन्द्र
- बीउ विजन गुणस्तर नियन्त्रण केन्द्र
- प्लान्ट क्वारेन्टाइन तथा विषादी व्यवस्थापन केन्द्र
- प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना
- कृषि विभाग

- सिंचाई विभाग
 - भंसार विभाग
 - राष्ट्रिय फलफूल विकास केन्द्र
 - राष्ट्रिय आलु, तरकारी तथा मसलाबाली विकास केन्द्र
 - बाली विकास तथा कृषि जैविक विविधता संरक्षण केन्द्र
 - राष्ट्रिय धानबाली अनुसन्धान कार्यक्रम
 - राष्ट्रिय बाली अनुसन्धान केन्द्र
 - राष्ट्रिय कृषि नीति अनुसन्धान केन्द्र
- **नीजि/संस्थान क्षेत्र**
- कृषि उद्यम केन्द्र/नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ
 - खाद्य व्यवस्था तथा व्यापार कम्पनी
 - नेपाल चामल, तेल, दाल उद्योग संघ
 - नीजि उद्योगी-बोहरा इन्डस्ट्रिज प्रा. लि.
- **गैह सरकारी क्षेत्र**
- Bioersity International Nepal
 - International Rice Research Institute (IRRI Nepal)
 - USAID/KISAN II Project
- **कृषक प्रतिनिधि**
- **Agronomy Society of Nepal**

खण्ड ख - प्राविधिक खण्ड

८. कार्यक्रमका प्रमुख सत्रहरु

८.१ उद्घाटन सत्र

कृषि विभागका श्रीमान् निमित्त महानिर्देशक श्री जानुका पण्डित ज्यूको अध्यक्षतामा कार्यक्रम संचालन भएको थियो । कार्यक्रमको प्रमुख आतिथता राष्ट्रिय योजना आयोगका माननीय सदस्य श्री डा. दिलबहादुर गुरुङ्ग ज्यूबाट गरिएको थियो भने कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयका श्रीमान् सचिव डा. गोविन्द प्रसाद शर्मा विशिष्ट अतिथिको रूपमा रहनुभएको थियो । यस्तै राष्ट्रिय किसान आयोगका सदस्य श्री पुष्पा भुसाल, नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्का कार्यकारी निर्देशक श्री डा. दिपक भण्डारी र कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयका श्रीमान् सहसचिव श्री डा. राजेन्द्र प्रसाद मिश्र विशेष अतिथिका रूपमा रहनुभएको थियो । यस्तै नार्कका बागवानी तथा बाली अनुसन्धानतर्फका निर्देशक ज्यू प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजनाका प्रमुख ज्यू मन्त्रालय अन्तर्गतका केन्द्रका प्रमुख/प्रतिनिधि ज्यूहरु, नार्क अन्तर्गतका केन्द्र/ कार्यक्रमका प्रमुख ज्यूहरु, कृषि विभाग अन्तर्गतका केन्द्र प्रमुख ज्यूहरु, सिंचाई विभागका उपमहानिर्देशकज्यू लगायत अन्य संस्थाबाट पाल्नुभएका प्रमुख एवं प्रतिनिधि ज्यूहरुको कार्यक्रममा सहभागिता रहेको थियो ।

उद्घाटन सत्रमा बाली विकास तथा कृषि जैविक विविधता संरक्षण केन्द्रका प्रमुख श्री डा. रामकृष्ण श्रेष्ठ ज्यूबाट अतिथि एवं सहभागीहरुलाई स्वागत गर्दै कार्यक्रमको प्रमुख उद्देश्यबारे स्पष्ट पार्नुभएको थियो । उहाँले कार्यक्रममा विभिन्न निकाय, क्षेत्र र संस्थाहरुबाट कार्यक्रममा सहभागिता जनाइरहनुभएका सम्बन्धित सम्पूर्ण सहभागीहरुलाई समग्र धानबाली क्षेत्रको विकास एवं प्रवर्द्धनमा विभिन्न निकाय एवं क्षेत्रको महत्वपूर्ण योगदान रहने तथा खाद्य तथा पोषण सुरक्षा सबैको साझा विषय भएकाले यसमा उच्चतम तहको योगदान गर्न आवश्यक रहेको बारे जानकारी गराउनुभएको थियो । स्वागत लगत्तै कार्यक्रममा प्राविधिक सत्र संचालन गरिएको थिए ।

८.२ प्राविधिक सत्र/कार्यपत्र प्रस्तुतीकरण सत्र

८.२.१ कार्यपत्र : An overview on the Rice sector and a framework of National Mission on Rice in Nepal

कार्यपत्र प्रस्तुतकर्ता : श्री डा. रामकृष्ण श्रेष्ठ, प्रमुख, बाली विकास तथा कृषि जैविक विविधता संरक्षण केन्द्र, ललितपुर

कार्यक्रममा पहिलो कार्यपत्र बाली विकास तथा कृषि जैविक विविधता संरक्षण केन्द्रका प्रमुख श्री डा. रामकृष्ण श्रेष्ठ ज्यूबाट प्रस्तुत गरिएको थियो । केन्द्र प्रमुख डा. श्रेष्ठ ज्यूले **An overview on the rice**

sector and a framework of National Mission on Rice in Nepal विषयमा कार्यपत्र प्रस्तुत गर्दै नेपालमा खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको विद्यमान स्थिति, धानबालीको विश्व र नेपालको सन्दर्भमा उत्पादन, आयात-निर्यात र व्यापारका पक्षहरूको विवेचना गर्नुभएको थियो । कार्यपत्रमा धानबालीको महत्व दर्शाउँदै उहाँले धानबाली नेपालीको दैनिक जीवनयापनसंग जोडिएको, नेपालीको खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको प्रमुख आधार स्तम्भ भएको र खाद्य सुरक्षाका हिसाबले रणनीतिक महत्व बोकेको बाली भएकाले यसको विकास तथा प्रवर्द्धनमा विशेष कार्यक्रम संचालन हुनुपर्ने कुरामा जोड दिनुभएको थियो । देशको कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा ५ प्रतिशत भन्दा बढी योगदान रहेको धानको आन्तरिक उत्पादन कम भएको र उपभोक्ता र बजारको माग मसिना तथा बास्नादार धानप्रति भएको र अन्य व्यवसायिक प्रयोजनका लागि समेत धानको प्रयोग बढिरहेकाले वर्षेनी धानको आयात बढ्दो क्रममा रहेकोले हाल नेपाल विश्वमा छैटौँ प्रमुख धान आयात गर्ने देशका रूपमा रहेको विषय चित्रण गर्नुभएको थियो ।

बढ्दो आयात र सोही कारणले व्यापार घाटामा नकारात्मक असर पर्न गई भविष्यमा अर्थतन्त्र र खाद्य सुरक्षामा प्रतिकूल असर पर्न सक्ने संभावना रहेको जानकारी गराउनुभएको थियो । सो सन्दर्भमा विगत र हाल कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयबाट धान प्रवर्द्धनका लागि विभिन्न कार्यक्रमहरू संचालन भएतापनि आन्तरिक उत्पादन तथा उत्पादकत्व कम रहेको र बजारको माग मसिना तथा बास्नादार धान भएकाले आयात निरन्तर बढिरहेको जानकारी गराउनुभएको थियो । धानको क्षेत्रसंग सम्बन्धित विभिन्न मुद्दा र पक्षहरूको चर्चा गर्दै उहाँले यस्तै स्थिति रहन गएमा नेपाल खाद्य सुरक्षाको डरलाग्दो अवस्थामा पुग्न सक्ने भएकाले धानबालीको प्रवर्द्धनमा बहु-सरोकारवालाहरूको भूमिका रहने हुँदा नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग र कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयबाट सम्बन्धित निकाय, क्षेत्र र संस्थाहरूको भूमिका, योगदान र सहकार्य हुने गरी विशेष खालको राष्ट्रिय महत्वको कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यान्वयन हुनुपर्नेमा जोड दिनुभएको थियो । यसका लागि National Mission on Rice नामक राष्ट्रिय कार्यक्रमको तयारी गरिनुपर्ने र सो का लागि राष्ट्रिय योजना आयोग वा कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयको नेतृत्वमा एक कार्यदल बनाई नेपालमा धानबालीको समग्र विकास एवं प्रवर्द्धनका लागि यस क्षेत्रसंग सम्बन्धित समग्र प्रणालीको बृहद अध्ययन र विश्लेषण गरी कार्यक्रम तर्जुमालाई अन्तिम रूपमा दिइनुपर्ने कुरालाई महत्वताका साथ प्रस्तुत गर्नुभएको थियो । उक्त राष्ट्रिय कार्यक्रमले नेपालमा धानबालीको आन्तरिक उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि गराई आयात प्रतिस्थापन गर्न र खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा सकारात्मक योगदान दिने विषयलाई कार्यपत्र प्रस्तुतीका क्रममा जोड दिनुभएको थियो ।

८.२.२ कार्यपत्र : Economic environment and Issues for the Growth of Rice in Nepal: Challenges and Options

कार्यपत्र प्रस्तुतकर्ता : श्री डा. देवेन्द्र गौचन, प्रमुख, Bioversity International Nepal Office

कार्यक्रममा दोश्रो कार्यपत्र Bioversity International Nepal Office का प्रमुख श्री डा. देवेन्द्र गौचन ज्यूबाट प्रस्तुत गरिएको थियो । डा गौचन ज्यूले **Economic environment and Issues for the Growth of Rice in Nepal: Challenges and Options** विषयमा कार्यपत्र प्रस्तुत गर्दै धानबाली नेपालीको संस्कृतिसंग जोडिएको, आय-आर्जनको श्रोत भएको र कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा महत्वपूर्ण योगदान दिने बालीका रूपमा रहेको र तराई देखि पहाडसम्मको जनसंख्याको खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको एउटा महत्वपूर्ण कृषि उपजको रूपमा रहेको जानकारी गराउनुभएको थियो । धानबालीको समग्र मूल्य श्रृंखला र आर्थिक वातावरणलाई देशको उत्पादन र आयात-निर्यातको अवस्था, व्यापार नीति, मौद्रिक नीति, वित्तीय नीति, कृषि अनुसन्धान र उत्पादन सामग्रीहरूको उपलब्धता तथा बजारीकरणको अवस्थाले निर्धारण गर्ने कुराको जानकारी गराउनुभएको थियो । विगतमा धान निर्यात गर्ने देशका रूपमा रहेको नेपालमा हाल आयातको स्थिति एकदमै बढ्दो क्रममा रहेको र वर्षेनी ३६ प्रतिशतका दरले धान आयात बढेको तथ्यांक प्रस्तुत गर्नुभएको थियो । नेपालमा धानबालीको क्षेत्रलाई भारतको व्यापार नीति, खुला सिमा र कृषि सामग्रीमा दिइएको अधिकतम अनुदानले प्रत्यक्ष असर पारिरहेको चर्चा गर्दै हाल नेपालमा भारतबाट सस्तोमा धान र चामल आयात भइरहेकाले नेपाली किसानहरू मारमा परिरहेको विषयमा जोड दिनुभएको थियो । नेपालमा अनुसन्धानका क्षेत्रमा विगतमा केही राम्रा कामहरू भएको चर्चा गर्दै हाल नेपालमा बजारको माग अनुसारका जातहरूको विकास, अनुसन्धान र प्रसारमा सुस्तता रहेको, न्युन उत्पादकत्व, लगानीको तुलनामा न्युन प्रतिफल र उत्पादन सामग्रीहरूको सहज उपलब्धता हुन नसक्नु र सहज बजारीकरणको वातावरण नभएकाले धानबाली क्षेत्रको विकासमा बाधा परिरहेकोबारे विवेचनात्मक रूपमा प्रस्तुती गर्नुभएको थियो । सुझावका रूपमा उहाँले बजार र उपभोक्ताको माग अनुसारको धानबालीका जातहरू जस्तै: मसिना तथा बासनादार धान सम्बन्धी कार्यक्रमहरू संचालन गरिनुपर्ने, उत्पादन प्रविधिमा आधुनिकीकरण, उत्पादन लागत घटाउने उपायको अवलम्बन तथा धान मिलको क्षमता विकास र सहज बजारीकरणको वातावरणको सिर्जनातर्फ नयाँ कार्यक्रमहरू कन्द्रित हुनुपर्ने कुरामा जोड दिनुभएको थियो ।

८.२.३ कार्यपत्र : धानबालीका नवीनतम प्रविधिहरू, समस्या र अनुसन्धान तथा विकासको अवस्था

कार्यपत्र प्रस्तुतकर्ता : श्री डा. टीका बहादुर कार्की, प्रमुख, राष्ट्रिय बाली अनुसन्धान केन्द्र, (नार्क), खुमलटार / Agronomy Society of Nepal

कार्यक्रममा तेस्रो कार्यपत्र नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद, राष्ट्रिय बाली अनुसन्धान केन्द्रका प्रमुख तथा Agronomy Society of Nepal का तर्फबाट श्री डा. टीका बहादुर कार्की ज्यूले धानबालीका नवीनतम

प्रविधिहरू, समस्या र अनुसन्धान तथा विकासको अवस्था विषयमा प्रस्तुतीकरण गर्नुभएको थियो। धान बाली नेपालको खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा महत्वपूर्ण योगदान दिने बाली भएको र राष्ट्रिय अर्थतन्त्र र कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा समेत यसको उल्लेखनीय भूमिका रहेको जानकारी गराउनुभएको थियो। नेपालमा धानबालीको क्षेत्रमा केही नवीनतम कार्यहरू भएको चर्चा गर्दै उहाँले हर्दिनाथ हाइब्रिड धानका जातहरू, सुख्खा सहन सक्ने जातहरू तथा मसिना धानका जातहरूको विकासले कृषकहरूको माग र आवश्यकतालाई पूरा गर्न सहज गरेको जानकारी गराउनुभएको थियो। यस्तै नेपाली कृषकहरू माझ चर्चित पाँच वटा स्थानीय जातहरूलाई पञ्जीकरण गर्ने कार्य अघि बढेको र विभिन्न हाइब्रिड तथा मसिना धानहरू उन्मोचन तथा परिक्षणको क्रममा रहेको जानकारी गराउनुभएको थियो। उहाँले नेपालमा धान चामल आयातको तथ्यांकको अवस्था, नेपालमा विकास भएका धानका जातहरूबाट ब्रान्डिङ हुन नसकेको, धान आयात नभई चामल मात्र आयात भएको देखिने गरेको जस्ता विषयहरू उपर चर्चा गर्दै धानबाहेक अन्य बालीहरूले समेत खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा योगदान दिनसक्ने जानकारी गराउनुभएको थियो। नेपालमा विकास भएका र खेती भइरहेका जातहरूलाई स्थान विशेष वा अन्य विशेषताका आधारमा धान उद्योगहरूले बाण्डिङ गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिदै राज्यले कृषकहरूलाई लागतका आधारमा प्रोत्साहन अनुदान दिन सके धानबालीको क्षेत्रमा सकारात्मक प्रतिफल आउनसक्ने कुरामा जोड दिनुभएको थियो। धानबाली क्षेत्रको समग्र विकासका लागि र बढ्दो धान चामल आयातलाई न्युनीकरण गर्न राष्ट्रिय स्तरमा कार्यक्रम तर्जुमा, हाइब्रिड धानको विकास तथा प्रवर्द्धनमा जोड, अनुसन्धानलाई प्राथमिकता, मसिना तथा बास्नादार धान लक्षित क्रियाकलाप संचालन तथा धान मिल र उद्योगहरूको विकासमा ध्यान दिनुपर्ने सुझाव दिनुभएको थियो।

८.२.४ कार्यपत्र: धान उत्पादक कृषकहरूका प्रमुख समस्याहरू एवं नीतिगत सल्लाह र सुझावहरू
कार्यपत्र प्रस्तुतकर्ता : श्री उद्धव अधिकारी, कृषक प्रतिनिधि

कार्यक्रममा चौथो कार्यपत्र कार्यक्रममा कृषक प्रतिनिधिका रूपमा सहभागिता जनाउनुभएका श्री उद्धव अधिकारी ज्यूबाट धान उत्पादक कृषकहरूका प्रमुख समस्याहरू एवं नीतिगत सल्लाह र सुझावहरू विषयमा प्रस्तुत गरिएको थियो। कार्यपत्र प्रस्तुत गर्दै उहाँले कृषकहरूलाई खेतीपाति गर्न चाहिने आधारभुत कृषि सामग्रीहरूको सहज उपलब्धता हुन नसक्नु धानबाली खेती हुने उब्जनशिल फाँटहरूमा अनियन्त्रित रूपमा अव्यवस्थित वस्ती विकास जस्ता पक्षले प्रमुख रूपमा असर गरेको जानकारी गराउनुभएको थियो। यस्तै सिंचाई सुविधा सहज उपलब्धता हुन नसक्नु विगतमा निर्मित साना तथा ठूला सिंचाई प्रणालीको सदुपयोग हुन नसक्नु र बजारमा बीउ विजनको अव्यवस्थित कारोवारले उत्पादन प्रणालीलाई असर गरिरहेको चर्चा गर्नुभएको थियो। नीतिगत रूपमा तय भएका विषयवस्तुहरूको फितलो कार्यान्वयनले समेत कृषकहरू मारमा परिरहेको जानकारी गराउनुभएको थियो।

सुझावका रूपमा उहाँले उन्नत बीउहरूको अनुसन्धानमा जोड, कृषि प्रसार संरचना र प्राविधिक जनशक्तिको सदुपयोग, भू-उपयोग ऐनको सशक्त कार्यान्वयन बजार तथा मूल्यको सुनिश्चितताको लागि न्युनतम समर्थन मूल्यको सशक्त कार्यान्वयन हुनुपर्नेमा जोड दिनुभएको थियो । आयातित हाइब्रिड बीउहरू अव्यवस्थित एवं जथाभावी प्रयोगलाई निरुत्साहित गर्दै प्रतिवन्धात्मक व्यवस्थाहरू लागु गरिनुपर्ने र नेपाली रैथाने बाली एवं जातहरूको संरक्षण एवं सम्बर्द्धनतर्फ कार्यक्रमहरू केन्द्रित हुनु आवश्यक रहेको र धानबालीको सन्दर्भमा बजारको माग अनुसारको मसिना तथा बास्नादार धानसंग सम्बन्धित कार्यक्रमहरू संचालनमा आउनुपर्ने तथा धानको आन्तरिक मागलाई परिपूर्ति गर्न चैते धान उत्पादनमा जोड दिनुपर्ने बताउनुभएको थियो ।

८.२.५ कार्यपत्र: धान उत्पादक कृषकहरूका प्रमुख समस्याहरू एवं नीतिगत सल्लाह र सुझावहरू
कार्यपत्र प्रस्तुतकर्ता : श्री सतिश बोहरा, सल्लाहकार, नेपाल चामल, तेल र दाल उद्योग संघ (ANROPI)/
प्रमुख, बोहरा ईन्डस्ट्रिज प्रा.लि.

कार्यक्रममा पाँचौँ कार्यपत्र ANROPI का प्रतिनिधि तथा धान उद्योगीका रूपमा नीजि क्षेत्रबाट कार्यक्रममा सहभागिता जनाउनुभएका श्री सतिश बोहरा ज्यूबाट **Private sector engagement in rice value chain with special reference to rice milling industries: Existing situation, problems and issues, and way forward** विषयमा प्रस्तुत गरिएको थियो । कार्यपत्र प्रस्तुत गर्दै उहाँले हामीकहाँ धान उत्पादनको परिमाण आवश्यकता भन्दा कम रहेको र कृषकहरूको भण्डारण गर्ने क्षमता कम भएकाले कृषकहरू मारमा पर्ने गरेको जानकारी गराउनुभएको थियो। धानको खरिद विक्रिमा समेत विचौलियाहरूको बिगबिगी रहेको र हाल उत्पादन भइरहेको परिमाण संचालनमा रहेका मिलहरूका लागि समेत अपुग रहेको चर्चा गर्नुभएको थियो । त्यसैले सरकारले सर्वप्रथम उत्पादन वृद्धि हुने खालका कार्यक्रम ल्याउनुपर्ने र Warehouse निर्माणमा नीजि क्षेत्रसंग मिलेर कार्यक्रम संचालन गर्न उचित देखिने बताउनुभयो । किसान सुचिकरणको कार्यक्रममै अनुदान सामग्री र warehouse मा भण्डारण गर्दा लाग्ने खर्चमा भण्डारण गरिएको परिमाणका आधारमा कृषकलाई अनुदान दिन सकिने जानकारी गराउनुभएको थियो । धानको सहज खरिद विक्रि गर्न छुट्टै मण्डीको व्यवस्था भएमा किसान र उद्योगी दुवैलाई राम्रो हुने र किसानको उत्पादनको सुरक्षाको सुनिश्चितता हुने गरी कार्यक्रम संचालनको आवश्यकता रहेको जानकारी गराउनुभएको थियो। नेपालमा आयात हुने अधिकांश धान चामल मसिना प्रकृतिको भएको जुन यँहाका थोरै किसानहरूले उत्पादन गर्ने भएकाले यसको माग बढी रहेकोले सरकारले मसिना धान उत्पादन वृद्धिसंग सम्बन्धित कार्यक्रम संचालन गर्न उपयुक्त हुने बताउनुभयो । नेपालमा भएका मिलहरूको क्षमता निकै कम भएकोले मिलहरूको सशक्तिकरण सम्बन्धी कार्यक्रम संचालन गर्न आवश्यक रहेको जानकारी गराउँदै नेपालको धान सम्बन्धी व्यवसाय लाई भारतको धान सम्बन्धी नीति र व्यापारले असर गर्ने भएकाले धान सम्बन्धी कार्यक्रम तर्जुमा गर्दा भारतको धान नीतिको अध्ययन र विश्लेषण गर्न उपयुक्त हुने जानकारी गराउनु भएको थियो ।

द.३ छलफल तथा अन्तरक्रिया सत्र

छलफलमा उठान भएका प्रमुख विषयवस्तुहरु

❖ श्री ई. नियाज वारिस, उपमहानिर्देशक, सिँचाई विभाग

- धान नेपालको प्रमुख बाली भएको र धानबालीको उत्पादन बढाउन सिँचाईको प्रमुख भूमिका हुने ।
- Netherland को एक engineering संस्था बमोजिम per kg rice production गर्नको लागि करिब 5000-liter irrigation water recommended गरिएकोमा नेपालको सन्दर्भमा only 1000 liter water is being used for per kg rice production.
- नेपालमा विकास भएका सिँचाई प्रणालीबाट पानी प्रभाव भइरहेको तर अहिलेको अवस्थामा नहरबाट कति पानी outlet भयो र कति field level सम्म पुगी त्यसको बाली उत्पादनमा सहयोग गर्न प्रयोग भएको छ भनी अनुसन्धान नभएको ।
- हाल सिँचाईका श्रोतहरु सुक्दै गइरहेकाले सिँचाईमा समस्या भइरहेको र reserve tank मा आधारित सिँचाई प्रणालीहरुको विकासलाई पनि महत्व दिनुपर्ने ।
- संभव भएसम्म crop specific irrigation system को विकास गरिनुपर्ने र हाम्रा कृषि र सिँचाईका कार्यक्रमहरुबीच समन्वयको आवश्यकता रहेको छ जसबाट crop diversification and integrated crop management बीच linkage develop गर्न सकिने ।
- हाल नेपालमा सिँचाई पूर्वाधारको मर्मतको लागि १५०० प्रति हेक्टर allocate भएको but international practice is १०-१५ % of total charge is allocated for maintenance को व्यवस्था गरिएको ।
- यस्तै सिँचाईको पानीको सदुपयोग र जिम्मेवार बनाउन ISF-Irrigation Service Fee को व्यवस्था नयाँ सिँचाई सम्बन्धी नीतिमा मस्यौदा गरिएको ।
- सिँचाई विभागले Mechanized irrigation system वा कार्डबाट पानि तान्न सक्ने (smart card system) खालको व्यवस्था सम्बन्धी कार्यक्रम बनाउने सोच बनाएको ।
- सिँचाई प्रणालीहरुको सदुपयोगको लागि समेत भू-उपयोग नीति छिटो कार्यान्वयन हुनुपर्ने ।

❖ श्री डा. रामबाबु केसी, निर्देशक, बागवानी तथा बाली अनुसन्धान, नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद, सिंहदरबार प्लाजा

- धान नेपालीको खाद्य सुरक्षासंग सम्बन्धित प्रमुख बालीको रूपमा रहेको र राज्यले यसमा ठोस कार्यक्रम ल्याउनुपर्ने ।
- धान लगायत अन्य बालीका खाद्य सुरक्षाका कार्यक्रममा बजेटको निरन्तरता हुनुपर्ने ।
- यसका लागि अर्थ मन्त्रालय एउटा प्रमुख सरोकारवाला निकाय भएको र अर्थ मन्त्रालयको बजेट तथा कार्यक्रम महाशाखाको प्राथमिकतामा यस्ता विषय रहन आवश्यक देखिन्छ ।

❖ श्री डा. मिननाथ पौडेल, अध्यक्ष, Agronomy Society of Nepal (पूर्व वरिष्ठ वैज्ञानिक, नार्क)

- धानको आयात बढ्दो छ तथापि हाम्रो वास्तविक धानको उत्पादन र माग कति हो, कति परिमाणमा कुन धान उपभोग भइरहेको छ भन्ने विषयमा अध्ययन र विश्लेषण हुनुपर्ने ।
- नेपालमा संचालनमा रहेका धान चामल मिलहरूलाई नेपालमा उत्पादित धानको प्रशोधन, ब्रान्डिङ्ग र बजारीकरण गर्न प्रोत्साहन गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको । मिल सम्बन्धी विषयवस्तुलाई नीतिगत रूपमै सम्बोधन हुनुपर्ने ।
- हामी कहाँ उत्पादित धानको प्रयोगको अवस्था के हो र वास्तवमै के यति ठूलो परिमाणमा धान आयात भएको हो ? सो सम्बन्धी अध्ययन तथा धान उत्पादनको तथ्यांकको प्रमाणीकरण हुन आवश्यक रहेको ।
- नियम संगत ढंग भन्दा बाहिर कति धान/चामल आयात र निर्यात भइरहेको छ, सोको हिसाब हुनुपर्ने र Rice mill/rice consumption/input/output लगायतका विषयवस्तु उपर survey गरी अध्ययन र विश्लेषण हुन आवश्यक रहेको ।
- यस्तो बढ्दो आयातको समस्या सम्बोधन गर्न राष्ट्रिय योजना आयोगको स्पष्ट नीति हुनुपर्ने जसको आधारमा कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय थप कार्यक्रम बनाउन उपयुक्त हुने ।
- हाम्रो खाने प्रणालीमा विभिन्न बाली वस्तुहरू समावेश हुने भएकाले धान मात्र नभइ दाल तथा तरकारी बालीहरू समेत समावेश हुने गरी एकीकृत Food security mission कार्यक्रम संचालन गरिनुपर्ने ।
- Land use policy को सही प्रयोग हुने गरी एकीकृत रूपमा राष्ट्रिय योजना आयोगबाट नीति तथा कार्यक्रमलाई महत्व दिई कार्यक्रम लागु गरिनुपर्ने ।

❖ श्री यामकुमारी श्रेष्ठ, नि. प्रमुख, राष्ट्रिय फलफूल विकास केन्द्र, कीर्तिपूर

- मिसन कार्यक्रम लागु गर्दा एउटा sector लाई मात्र हेरेर नपुग्ने भएकाले खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा योगदान दिने उपयुक्त अन्य बाली वस्तुहरूलाई समेत समावेश गरी मिसन कार्यक्रम तर्जुमा गरिनुपर्ने ।
- स्थानीय निकायहरूलाई बजेट मात्र दिएर उपयुक्त नहुने । स्थानीय तहहरूमा प्राविधिक पक्ष निकै कमजोर भएकाले बजेट संगसंगै प्रविधि पनि दिने र सिकाउनुपर्ने आवश्यकता रहेको ।
- मिसन कार्यक्रमको प्रचार प्रसार र आवश्यकता स्पष्ट रूपमा तयार गरी अन्य पक्षहरूलाई समेत जोडिने गरी मिसन कार्यक्रम लागु गरिनुपर्ने । उदाहरणका लागि सिक्किमले लागु गरेको Green Mission अन्तर्गत कृषि वातावरणका साथै नीजी घरहरूलाई समेत Green रूपमा प्रस्तुत गरी बढावा दिइएको ।

- खाद्य तथा पोषण सुरक्षाका दृष्टिकोणबाट विभिन्न बालीहरू समेटी मिसन कार्यक्रम लागु हुनपर्यो र केही नयाँ प्रविधिहरू समेत विकास गरी स्थानीय तहका प्राविधिक र फिल्ड स्टाफहरूलाई सिकाउन आवश्यक रहेको ।

❖ श्री बासुदेव काफ्ले, प्रमुख, राष्ट्रिय आलु, तरकारी तथा मसलाबाली विकास केन्द्र, कीर्तिपुर

- धानको आयात बढेको तथ्याकले देखाउँछ र यसका लागि मिसन कार्यक्रम आवश्यक रहेको ।
- तथापि यस्तो मिसन कार्यक्रममा Technical पक्षको अलावा कार्यक्रम र बजेटलाई महत्त्वता, कार्यक्रमको नियमितता र managerial aspects पनि महत्त्वपूर्ण हुने ।
- यसका साथै हाल कर्मचारी र जिम्मेवारी तिन तहमा बाँडिएकाले यी ३ वटै तहहरूबीचको समन्वय र भूमिका उक्त मिसन कार्यक्रम कस्तो हुने सो को समेत निक्क्यौल गर्न आवश्यक रहेको ।
- जनशक्ति व्यवस्थापनको पाटो पनि महत्त्वपूर्ण हुने ।
- यसका साथै दीर्घकालिन रूपमा मिसन कार्यक्रमलाई अघि बढाउन भु-उपयोग नीति अनुसार जग्गा बेचविखन र चक्लाबन्दीका कुराहरू व्यवस्थापन गर्न पहल गरिनुपर्ने ।

❖ श्री महेन्द्र खनाल, वरिष्ठ नीति तथा कार्यक्रम सल्लाहकार, किसान-२ परियोजना

- हामी धान चामलको बढ्दो आयात र धान सम्बन्धमा राष्ट्रिय मिसन कार्यक्रम तर्जुमा गर्दा बजारको अवस्थालाई बुझ्न आवश्यक रहेको ।
- बजारमा खुद्रा व्यापार हुने पसल र उपभोक्ताको रोजाई जिरा मसिनो चामल रहेको र नेपालमा भित्रिने वा आयात हुने ८० प्रतिशत भन्दा बढी चामल मसिना तथा बास्नादार धानको रूपमा रहेको । हामीले सम्बोधन गर्नुपर्ने भनेकै त्यही बढ्दो मसिना तथा बास्नादार चामलको आयातको समस्या हो ।
- यसका लागि मसिना तथा बास्नादार धान उत्पादन तथा सहज बजारीकरण हुने खालका क्रियाकलापमा जोड दिनु आवश्यक देखिन्छ ।
- न्युनतम समर्थन मूल्य मसिना धानमा समेत कार्यान्वयन गरिनुपर्ने र मसिना धान चामलको प्रवर्द्धनका लागि प्रोत्साहनमुखी कार्यक्रम नभएकाले किसानहरूले उत्पादन गरेको उपज सस्तोमा बजारमा विक्री गरिराख्नु परेको ।
- मसिना धान प्रवर्द्धन गर्न धानको सम्पन्न value chain development तर्फ केन्द्रित भई क्रियाकलाप संचालन गरिनुपर्ने ।
- औद्योगिक ऐनमा कृषि उद्योग सम्बन्धी भएको व्यवस्थालाई परिमार्जन गरिनुपर्ने ।

- KISAN II परियोजना मार्फत Rice Mill Model मा आधारित भई मसिना तथा बास्नादार धान प्रवर्द्धन कार्यक्रम संचालनमा रहेको र सोबाट धान मिल र कृषक दुवैलाई प्रोत्साहन दिई प्रवर्द्धन गर्न खोजिएको ।
- विभिन्न जातका धानहरू स-साना प्लटहरूमा खेती हुने हुँदा mechanization and marketing मा समस्या देखा परिरहेको ।

❖ श्री डा. कृष्ण तिमिसिना, प्रमुख, राष्ट्रिय कृषि नीति अनुसन्धान केन्द्र, नार्क, खुमलटार

- धान चामलको आयात बढ्नुमा विभिन्न पक्षहरूको भूमिका रहेको । करिब १ प्रतिशत आय बढ्दा २.२५ प्रतिशतले आयात बढेको अध्ययनले देखाएको ।
- आय बढेसंगै मसिना तथा बास्नादार धानको आयात पनि बढेको देखिन्छ ।
- धान उत्पादनका विभिन्न पक्षहरूमध्ये सिंचाईको भूमिका प्रमुख हुने र धान बाली प्रवर्द्धनका क्षेत्रमा प्रमुख सवालहरू सिंचाई र मलको रहेको ।
- त्यसकारण धान तथा खाद्य सुरक्षा सम्बन्धी मिसन कार्यक्रम आवश्यक छ र त्यसमा कसरी रसायनिक मल र सिंचाईको पक्षलाई integrate र व्यवस्थित गरी अघि बढाउन सकिन्छ भन्ने मुख्य सवाल रहने
- धान सम्बन्धी मिसन कार्यक्रम संचालन गर्दा हामी संग कुन खालको प्रविधि छ र त्यसको प्रभावकारिता कस्तो रहेको छ भन्नेबारे पनि विश्लेषण हुनु आवश्यक रहेको ।
- हामीसंग धानबालीका पुराना जातहरू फिल्डमा रहेकाले हाम्रो अनुसन्धान र प्रसारबीचको तादम्यता नमिलेजस्तो देखिन्छ । त्यसकारण हाम्रो प्रविधि र क्षमता के हो, सो को अध्ययन र विश्लेषण गरी मिसन कार्यक्रम संचालन गर्न आवश्यक हुने ।
- यस्तै खाद्य तथा पोषण सुरक्षाका दृष्टिकोणबाट अन्य बालीहरू पनि महत्वपूर्ण भएकाले अन्य बाली वस्तुहरूलाई समेत समेटेर मन्त्रालयले मिसन कार्यक्रम बनाउँदा उपयुक्त हुने ।

❖ श्री अनिता पौडेल, उपसचिव, उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय, सिंहदरबार

- धानको आयातको तथ्यांक सम्बन्धमा हाल निकै चर्चा हुने गरेको ।
- धान चामलको आयात तथा निर्यातमा लाग्ने कर तथा भंसार शुल्क सम्बन्धमा उद्योगी व्यवसायीहरूबाट कुराहरू आएको र सो सम्बन्धमा मन्त्रालयमा विभिन्न चरणमा छलफल समेत भएको ।
- नेपालको भारतसंग विभिन्न खालका bilateral treaty रहेको र धान चामललाई duty free access प्रावधानमा समावेश गराउन र अन्य सम्बन्धित विषयमा bilateral treaty मा आवश्यक संशोधन गरी कृषि उपजको आयात निर्यातमा सहजीकरण गर्न मन्त्रालयले अध्ययन गरिरहेको ।

❖ श्री डा. कृष्णदेव जोशी, नेपाल प्रतिनिधि, ईरी नेपाल

- धान र अन्य बालीमा हाम्रो परनिर्भरता बढि नै रहेको देखिन्छ ।
- सही नीति, सही प्रविधि र ज्ञानमा आधारित कृषि प्रणाली मार्फत कृषि क्षेत्रमा परिवर्तन गर्न सकिने संभावना रहेको ।
- Hybrid rice technology transfer का क्षेत्रमा मन्त्रालय र नार्कसंगको सहकार्यमा ५ वर्षे परियोजना संचालनमा आइसकेको र यसले नेपालमा धानको हाइब्रिड प्रविधि विकासका लागि जनशक्ति तयारीमा कोशेढुंगा तयार गर्ने अपेक्षा गरिएको ।
- Precision rice farming technology आवश्यक रहेको ।
- यसका साथै हामीले कार्यक्रम संचालन गर्दा व्यवस्थापकीय दक्षतालाई समेत ध्यान दिनुपर्ने र हामीले knowledge based and climate resilient कृषि प्रणालीको विकास गर्न आवश्यक रहेको ।

❖ श्री भानु पोखरेल, प्रमुख, राष्ट्रिय धानबाली अनुसन्धान कार्यक्रम, हर्दिनाथ

- हाल नेपालमा धानको क्षेत्रमा केही राम्रा नतिजाहरु आउन थालेको तर पनि नेपालमा उत्पादन हुने धानको परिमाण निकै कम रहेको ।
- हाल Hybrid Rice Technology सम्बन्धी छुट्टै कार्यक्रम अघि बढिसकेको तर नतिजा आउन केही समय लाग्ने ।
- नेपालमा धेरैजसो साना धान मिलहरु रहेको जसको efficiency न्यून क्षमताको भएको ।
- रामधान, सोना मंसुली लगायतका केही धान चामलको branding विगतमा गरिएको भएतापनि marketing मा समस्या रहेको ।
- पुराना धानका जातहरु जस्तै हर्दिनाथ हाइब्रिड १ लगायतको माग अझै पनि रहेको ।
- अनुसन्धानलाई सिधै स्थानीय तहहरूसंग पुर्याउन local level जोडिने गरि कार्यक्रम संचालन गर्ने प्रयासहरु भइरहेको र चैते धान नेपालको लागि संभावना बोकेको एउटा उपाय हो ।
- स्यालो ट्युबवेलहरुको प्रयोगबाट समेत चैते धानको क्षेत्रफल विस्तार गर्न सकिने संभावना भएकाले सो अनुसारका कार्यक्रम तर्जुमा गर्न सकिने ।

खण्ड ग - निष्कर्ष तथा सुझाव खण्ड

९. मन्तव्यहरु

- ❖ श्री डा. दिपक भण्डारी, कार्यकारी निर्देशक, नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद, सिंहदरबार प्लाजा
 - नेपालको कृषि क्षेत्रमा हाल धानको उत्पादन बढाउनुका साथै बढ्दो आयातलाई कसरी न्युनीकरण गर्न सकिन्छ भन्ने प्रमुख सवाल र मुद्दाका रूपमा रहेको ।
 - धानसंग सम्बन्धित धेरै समस्याहरु रहेका र यी समस्याहरुलाई सही तरिकाले सम्बोधन गर्न केही निर्दिष्ट योजनाहरु आवश्यक रहेको ।
 - धानका क्षेत्रमा विकसित प्रविधिहरुलाई स्थानीय तहसम्म पुर्याउनुपर्ने एकदमै आवश्यक रहेको ।
 - कृषि एक बहुआयामिक क्षेत्र भएकाले अन्य निकाय र सरोकारवालाहरुको समेत उचित concern हुनुपर्ने ।
 - कृषि क्षेत्रमा देखिएका समस्याहरुलाई प्राथमिकीकरण गरेर त्यही अनुसार श्रोत र साधनको परिचालन गरिनुपर्ने र धान चामलको हकमा चामलको प्रयोग कता बढी भइरहेको छ र खानाको लागि मात्र कति चामल आयात भएको हो र अन्य प्रयोजनका लागि कति हो जस्ता विषयमा अध्ययन र विश्लेषण हुनु आवश्यक रहेको ।
 - समस्याको सही पहिचान गरी नीतिगत, प्राविधिक, श्रोत-साधन र socio economic aspects हरूको विश्लेषणबाट सही कार्यक्रम तर्जुमा गर्न सकिने ।
- ❖ श्री पुष्पा भुसाल, सदस्य, राष्ट्रिय किसान आयोग, कीर्तिपुर
 - कृषि क्षेत्रसंग सम्बन्धित कार्यक्रम तर्जुमा गर्दा किसानको अवस्थालाई बिर्सन नहुने र कृषकहरुको मागमा आधारित भई कार्यक्रमलाई प्राथमिकीकरण गर्दै आवश्यक कार्यक्रम र बजेटको व्यवस्थापन हुनुपर्ने ।
 - खाद्य अधिकार र खाद्य संप्रभुताका सवालहरु सम्बोधन हुने गरी खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा प्रमुख रूपमा योगदान दिने धान, गहुँ, मकै, रैथाने बाली र आलु लगायतका बालीहरु समावेश हुनेगरी एकीकृत र **National Food Security Mission Program** तयार गरी कार्यान्वयन गर्न आवश्यक रहेको ।
 - कृषि क्षेत्रको समग्र उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धिका लागि बजेट बढाउनुपर्ने र उपलब्ध श्रोत साधन तथा बजेटको उच्चतम उपयोग गरी कार्यक्रम संचालन गर्न आवश्यक रहेको ।

- हाल देशमा कृषि उपजको बढ्दो आयातलाई न्युनीकरण गर्न सर्वप्रथम बढ्दो आयातको प्रमुख कारणहरूबारे अध्ययन हुनु आवश्यक रहेको र सोका आधारमा उत्पादकत्व बढाउन सकिने क्रियाकलापहरू तथा प्रविधिको समुचित प्रयोग हुनुपर्ने ।
- कार्यक्रम तयार गर्दा हामीसंग भएको तथ्यांकको उचित विश्लेषण हुनुपर्ने र हालसम्म संचालित योजनाहरूबाट के- कति उपलब्धि प्राप्त भएको, त्यसको समिक्षा हुनुपर्ने देखिन्छ ।

❖ श्री डा. गोविन्द प्रसाद शर्मा, सचिव, कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय, सिंहदरबार

- बढ्दो धान आयात र खाद्य सुरक्षा सम्बन्धी ठोस कार्यक्रमको आवश्यकता हाम्रा लागि चुनौति र अवसरका रूपमा देखापरेको ।
- विभिन्न सरोकारवाला निकाय र संस्थाहरूको संलग्नतामा आयोजना भएको यस **Rice Policy Dialogue** कार्यक्रमबाट उक्त समस्या समाधानका लागि सुझावहरू आउने देखिन्छ ।
- धान चामलको बढ्दो आयातको सन्दर्भमा हाल आयात भइरहेको चामल कति खानको लागि प्रयोग भएको र कति अन्य उपभोगमा खर्च भइरहेको छ सो बारे एकिन तथ्यांक निकालेर सोही अनुरूप योजना बनाउनुपर्ने देखिन्छ ।
- हाम्रो कृषि प्रणालीको growth diminishing rate मा गइरहेको र low return to investment का कारण कतिपय कृषकहरूले खेतीपातीलाई निरन्तरता दिन समस्या परिरहेको ।
- यस्तै कृषिका लागि आवश्यक विभिन्न factors of production मा परिवर्तन भइरहेको । हाल fertile and irrigation facilitated land हरू non-agricultural purposes का लागि प्रयोग हुने क्रम बढ्दो छ । हामीसंग उचित labor market हुन नसक्दा मानिसको बसाइ सराइ शहर केन्द्रित भइ हाम्रो कृषि प्रणालीलाई असर पुर्याइरहेको । यस्तै उत्पादन सामग्रीको उच्च मूल्यवृद्धिका कारण समेत स्थिति झन् जटिल बन्दै गइरहेको ।
- हाम्रो विद्यमान geo-political setting तथा खुला सिमाका कारण समेत समग्र विकास र कृषि प्रणालीमा असर परिरहेको र Technology मा हामी पछाडी छौं र सरकारी संयन्त्र तथा हालको जनशक्ति पनि fragmented अवस्थामा रहेकाले सोचे अनुसार काम गर्न कठिन हुँदै गएको ।
- प्रसार सेवा लगायतका कृषि क्रियाकलापहरू प्रदेश र स्थानिय तहहरूबाट संचालित हुनुपर्ने ।
- हाम्रा धानबाली तथा अन्य खेती प्रणालीलाई सहयोग पुग्ने सिँचाइ योजनाहरू अधुरो अवस्थामै रहेका छन् भने मसिना धानको माग बढीरहेको छ ।
- नेपालमा संचालित धान मिलहरूले धान bulk मा पाउन नसकेकाले import गर्नु परिरहेको । यसका लागि मसिना धान केन्द्रित उत्पादनमुखी कार्यक्रमहरू संचालन हुन आवश्यक रहेको र हाल धानबालीको बजारीकरण लगायतका समस्या समाधान गर्न MSP implement भइसकेको छ

भने हामीले बनाउने नयाँ नीति कार्यक्रमबाट कसैले unwanted benefit नलिओस भनेर सजग रहनुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

- हामीले चैते धानको क्षेत्रफल विस्तार गर्न एकदमै आवश्यक छ र चैते धान खेती विस्तारका लागि विकास गरिने सिँचाइ प्रणालीले अन्य बालीहरुको क्षेत्रफल विस्तारमा पनि उत्तिकै संभावना रहने ।
- यस्तै हामीले hybrid सम्बन्धी technology लाई व्यवस्थित गर्नुपर्ने र MSP को सफल implementation को लागि वाणिज्य विभागसँग छलफल गरी Tax policy लाई केहि चलायमान गराउन सकियो र electricity खपत कृषि क्षेत्रमा बढाउन सकिएमा राम्रो प्रतिफल आउने संभावना रहेको ।
- Fine rice consumer demand भएकोले नयाँ कार्यक्रमहरु यसै केन्द्रित गरी संचालन गर्दा उपयुक्त हुने देखिन्छ ।
- यस्ता विभिन्न खालका समस्याहरु समाधान गर्न एवं चुनौतिलाई सामना गर्न हामीले खाद्य तथा पोषण सुरक्षा सम्बन्धी कार्यक्रम संचालन गर्न आवश्यक छ । यस नीति संवाद कार्यक्रमबाट धानलाई मात्र prioritize गर्ने वा अन्य खाद्यन्नलाई पनि समावेश गरेर मिसन कार्यक्रम बनाउनुपर्ने भन्ने विषयमा छलफल भई निष्कर्ष आउने देखिन्छ ।

❖ माननीय श्री डा. दिल बहादुर गुरुङ्ग, सदस्य, राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरबार

- यस Rice Policy Dialogue कार्यक्रमबाट गहन सुझावहरु आएको छ । १५^{औं} योजनाले समेत कृषि क्षेत्रको उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धिलाई महत्व दिएको सन्दर्भमा कृषिको विकासका लागि विभिन्न खालका कार्यक्रमहरु संचालनमा रहँदै आएका छन् ।
- राष्ट्रिय योजना आयोगले प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजनालाई रुपान्तरणकारी परियोजनाका रूपमा लिई देशभरि नै विभिन्न बाली तथा वस्तुहरुमा उत्पादन केन्द्रित कार्यक्रमहरु संचालन गर्दै आइरहेको ।
- यसै सन्दर्भमा अधिकांश नेपालीको खानपिनको प्रमुख हिस्साको रूपमा रहको धान चामलको बढ्दो आयातको समस्या सम्बन्धमा Rice Mission को प्रसंग आउनु एकदमै उपयुक्त भएको र कृषि क्षेत्रमा संचालित कार्यक्रमहरुको विश्लेषण गर्दा कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यान्वयनमा कुन कुराले काम गर्यो र कुन पक्षले गरेन त्यसको समिक्षा तथा विश्लेषण हुनु आवश्यक देखिन्छ ।
- यसका साथै भू-उपयोग नीति तथा सो संग सम्बन्धित ऐन र नियमावली स्वीकृत भइसकेको सन्दर्भमा नापीले नाप-नक्साङ्कन गरिसकेपछि मात्र भू-उपयोग योजनालाई स्थानीय तहले कार्यान्वयनमा लगनुपर्ने हुन्छ ।

- कृषिको उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धिमा सिंचाईको महत्वपूर्ण भूमिका हुने हुँदा कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय र सिंचाई मन्त्रालयबीच समन्वय र सहयोग हुनुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।
- यसै सन्दर्भमा आजको यस **Rice Policy Dialogue** बाट आएका सुझावहरू समेतका आधारमा धान तथा चामल नेपालीहरूको खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको अभिन्न पाटो भएकोले खाद्य सुरक्षाका दृष्टिकोणबाट महत्वपूर्ण मानिएको धानबालीका साथै खाद्य सुरक्षसंग सम्बन्धित अन्य बालीहरू समेत समावेश हुने गरी **holistic** रूपमा **Food and Nutritional security** सम्बन्धी **Mission program** संचालन गर्न एकदमै आवश्यक रहेको ।
- यसका लागि **Mission program** मा बहुसरोकारवालाहरूको सहभागिता र योगदान आवश्यक रहने भनी प्रस्तुत भइसकेकोमा **Task team** मा सबै **stakeholder** हरूको सहभागितामा आवश्यक तयारी गरिनुपर्ने ।
- यसका साथै समग्र कार्यक्रमको प्रारम्भिक खाका तयार गरी कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयबाट थप छलफलका लागि अघि बढाइनुपर्ने ।

❖ श्री जानुका पण्डित, निमित्त महानिर्देशक, कृषि विभाग, ललितपुर

- यस **Rice Policy Dialogue** कार्यक्रमबाट एकदमै गहन, राम्रा र कार्यान्वयन योग्य सल्लाह सुझावहरू आएको । कार्यक्रममा विभिन्न क्षेत्र र निकायबाट सक्रिय सहभागिता रहेको र छलफल निकै अन्तरक्रियात्मक भएको ।
- चालु आ.व.०७८।७९ मा समेत कृषि विभागबाट फलफूल, तरकारी र खाद्यान्न बालीसंग सम्बन्धित विभिन्न खालका क्रियाकलापहरू प्रदेशस्थित कृषि कार्यालयहरू र स्थानीय तहहरूमार्फत संचालनमा रहेको ।
- बाली विकास तथा कृषि जैविक विविधता संरक्षण केन्द्र मार्फत हाल २४५ वटा स्थानीय तहहरूमा बाली विकास कार्यक्रम अन्तर्गत धान, गहुँ, मकै र रैथाने बालीहरूसंग सम्बन्धित कार्यक्रमहरू सशर्त अनुदानमा हस्तान्तरण भई संचालनमा रहेको ।
- उक्त कार्यक्रमहरू संचालनका लागि आवश्यक कार्यविधि कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयबाट स्वीकृत भइसकेको । यसका साथै स्थानीय तहहरूमा उन्नत बीउमा मूल्य अनुदान सम्बन्धी कार्यक्रम समेत रहेको ।
- भंसार विभागको तथ्यांक र मिडियामा दैनिक आइरहेका समाचार र आजको यस नीति संवाद कार्यक्रममा प्रस्तुत भएका तथ्यांक, छलफलका विषयवस्तु र अतिथि ज्यूहरूको मन्तव्य तथा विचारबाट समेत धान चामलको आयात बढ्दै गइरहेको स्पष्ट देखिन्छ र यो हाम्रा लागि

चुनौतिको रुपमा देखापरेको छ भने यसबाट केही गरेर देखाउने अवसरका रुपमा समेत रहेको छ ।

- भूउपयोग नीतिको छिटो र सफल कार्यान्वयन आवश्यक देखिएको र चक्लाबन्दी मैत्री कृषि यान्त्रीकरण प्रवर्द्धन हुने खालका क्रियाकलाप संचालन गरी लगानीको तुलनामा न्युन रहेको प्रतिफलको समस्या सम्बोधन गर्न सकिने ।
- धानको हकमा मसिना धानको बढ्दो आयातको प्रमुख समस्या रहेको देखिन्छ भने नेपालमा उत्पादन भइरहेको धान सम्बन्धी तथ्यांक र धान उपयोग भइरहेको विभिन्न क्षेत्रहरूबारे अध्ययन हुन आवश्यक देखिन्छ ।
- नेपालमा धानको उत्पादन, प्रविधि, प्रशोधन, बजारीकरण तथा व्यवसायीहरूका समेत समस्या एवं सवालहरू आजको कार्यक्रममा प्रस्तुत भएका छन् । बहु क्षेत्रका विषयवस्तु जोडिएकोले बहुसरोकारवालाको टिमबाट धान बाली लगायत खाद्य सुरक्षामा महत्वपूर्ण योगदान दिने अन्य बालीहरूको मिसन कार्यक्रम संचालन गर्नुपर्ने आवश्यकता आजको छलफलमा देखिएको छ ।
- आजको कार्यक्रम तथा छलफलमा प्रस्तुत भएका धारणाहरू अनुसार धान चामल नेपालीहरूको प्रमुख खाद्यान्न भएकोले सो संग सम्बन्धित उत्पादन केन्द्रित र बजारको माग अनुसारको मसिना धान उत्पादन प्रवर्द्धन लक्षित कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गरिनुपर्ने देखिन्छ ।
- यस कार्यक्रममा धान सम्बन्धि समस्याहरू उजागर भई भावी योजनाको खाका समेत प्राप्त भएकाले अन्य केन्द्रहरूले पनि यस्तै प्रकारले आवश्यक छलफल गरी अघि बढ्न सकिने ।
- आजको छलफलमा प्रस्तुत भए अनुसार नै धान र अन्य बालीहरू समेत समावेश हुनेगरी एकीकृत खाद्य तथा पोषण सुरक्षा सम्बन्धी उचित **राष्ट्रिय कार्यक्रम/Mission Program** तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्न उपयुक्त हुने देखिन्छ । यसका लागि बाली विकास तथा कृषि जैविक संरक्षण केन्द्र र कृषि विभाग मातहतका अन्य केन्द्रहरूबाट सो अनुसारको कार्यक्रम तर्जुमाका लागि प्रस्तावना तयार गरी कृषि विभाग मार्फत कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयमा आवश्यक प्रक्रियाका लागि अघि बढाउन सकिने देखिन्छ ।

१०. सल्लाह तथा सुझावहरू

- प्रमुख खाद्यान्न बालीको रुपमा रहेको धानबालीले नेपालीहरूको खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा महत्वपूर्ण योगदानको दिएको । मागको तुलनामा धानको आन्तरिक उत्पादनमा कम भएकाले आयात वर्षेनी उच्च दरमा बढिरहेको ।
- बढ्दो आयात तथा यसले व्यापार घाटा र समग्र अर्थतन्त्रमा पार्ने नकारात्मक असरले नेपालको कृषि क्षेत्र र अर्थतन्त्रमा दीर्घकालिन चुनौति थपेको ।

- वर्षेनी बढ्दो आयातको तथ्यांकले नेपाल खाद्य सुरक्षाको डरलाग्दो अवस्थामा पुग्न सक्ने भएकाले धान जस्तो रणनीतिक रूपले महत्वपूर्ण बालीको प्रवर्द्धनमा बहु-सरोकारवालाहरूको भूमिका रहने हुँदा विशेष खालको राष्ट्रिय महत्वको कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यान्वयन हुनुपर्ने ।
- National Mission on Rice नामक राष्ट्रिय कार्यक्रमको तयारी गरिनुपर्ने र सो का लागि राष्ट्रिय योजना आयोग वा कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयको नेतृत्वमा एक कार्यदल बनाई नेपालमा धानबालीको समग्र विकास एवं प्रवर्द्धनका लागि यस क्षेत्रसंग सम्बन्धित समग्र प्रणालीको बृहद अध्ययन र विश्लेषण गरी कार्यक्रम तर्जुमालाई अन्तिम रूप दिइनुपर्ने ।
- नेपालको धानबाली क्षेत्रलाई भारतको व्यापार नीति, खुला सिमा र कृषि सामग्रीमा दिइएको अधिकतम अनुदानले प्रत्यक्ष असर गरिरहेको ।
- नेपालमा खेतीपाति गर्नका लागि आवश्यक आधारभुत कृषि सामग्रीहरूको सहज उपलब्धता हुन नसक्नु, उब्जनशिल फाँटहरूमा अव्यवथित वस्ती विकास हुनु र सिँचाईको सहज उपलब्धता नभएकाले धान उत्पादनमा समस्या देखिएको ।
- उन्नत बीउहरूको अनुसन्धानमा जोड, कृषि प्रसार संरचना र प्राविधिक जनशक्तिको सदुपयोग, भू-उपयोग ऐनको सशक्त कार्यान्वयन , बजार तथा मूल्यको सुनिश्चितताको लागि न्युनतम समर्थन मूल्यको सशक्त कार्यान्वयन आवश्यकता रहेको ।
- धान उत्पादनको परिमाण आवश्यकता भन्दा कम रहेको र कृषकहरूको भण्डारण गर्ने क्षमता कम भएकाले उत्पादन वृद्धि हुने खालका कार्यक्रम र Warehouse निर्माणमा नीजि क्षेत्रसंग मिलेर कार्यक्रम संचालन गर्न उचित हुने । नेपालमा भएका मिलहरूको क्षमता निकै कम भएकोले मिलहरूको सशक्तिकरण सम्बन्धी कार्यक्रम संचालन गर्न पनि आवश्यक रहेको ।
- नेपालमा आयात हुने अधिकांश धान चामल मसिना प्रकृतिको भएको तर यँहाका थोरै किसानहरूले मात्र उक्त धान उत्पादन गरिरहेकाले सरकारले मसिना धान उत्पादन वृद्धिसंग सम्बन्धित कार्यक्रम संचालन गर्न उपयुक्त हुने ।
- बजारमा खुद्रा व्यापार हुने पसल र उपभोक्ताको रोजाई जिरा मसिनो चामल रहेको र नेपालमा भित्रिने वा आयात हुने ८० प्रतिशत भन्दा बढी चामल मसिना तथा बास्नादार धानको रूपमा रहेको । हामीले सम्बोधन गर्नुपर्ने भनेकै त्यही बढ्दो मसिना तथा बास्नादार चामलको आयातको समस्या हो । यसका लागि मसिना तथा बास्नादार धान उत्पादन तथा सहज बजारीकरण हुने खालका क्रियाकलापमा जोड दिनु आवश्यक देखिन्छ ।
- न्युनतम समर्थन मूल्य मसिना धानमा समेत कार्यान्वयन गरिनुपर्ने र मसिना धान चामलको प्रवर्द्धनका लागि प्रोत्साहनमुखी कार्यक्रम नभएकाले किसानहरूले उत्पादन गरेको उपज सस्तोमा बजारमा विक्री गरिराख्नु परेको ।

- धान सम्बन्धी व्यवसायलाई भारतको धान सम्बन्धी नीति र व्यापारले असर गर्ने भएकाले धान सम्बन्धी कार्यक्रम तर्जुमा गर्दा भारतको धान नीतिको अध्ययन र विश्लेषण गर्न उपयुक्त हुने ।
- धान लगायत अन्य बालीका खाद्य सुरक्षाका कार्यक्रममा बजेटको निरन्तरताका लागि अर्थ मन्त्रालय एउटा प्रमुख सरोकारवाला निकाय भएको र अर्थ मन्त्रालयको प्राथमिकतामा यस्ता विषय रहन आवश्यक ।
- धानको आयात बढ्दो छ तथापि हाम्रो वास्तविक धानको उत्पादन र माग कति हो, कति परिमाणमा कुन धान उपभोग भइरहेको छ भन्ने विषयमा अध्ययन र विश्लेषण हुनुपर्ने ।
- नेपालमा संचालनमा रहेका धान चामल मिलहरूलाई नेपालमा उत्पादित धानको प्रशोधन, ब्रान्डिङ्ग र बजारीकरण गर्न प्रोत्साहन गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको । मिल सम्बन्धी विषयवस्तुलाई नीतिगत रूपमै सम्बोधन हुनुपर्ने ।
- यस्तो बढ्दो आयातको समस्या सम्बोधन गर्न राष्ट्रिय योजना आयोगको स्पष्ट नीति हुनुपर्ने जसको आधारमा कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय थप कार्यक्रम बनाउन उपयुक्त हुने ।
- हाम्रो खाने प्रणालीमा विभिन्न बाली वस्तुहरू समावेश हुने भएकाले धान मात्र नभइ दाल तथा तरकारी बालीहरू समेत समावेश हुने गरी एकीकृत **Food security mission** कार्यक्रम संचालन गरिनुपर्ने ।
- मिसन कार्यक्रममा Technical पक्षको अलावा कार्यक्रम र बजेटलाई महत्वता, कार्यक्रमको नियमितता र managerial aspects पनि महत्वपूर्ण हुने र ३ वटै तहहरूबीचको समन्वय र भूमिका उक्त मिसन कार्यक्रममा कस्तो हुने सो को समेत निक्कै गरिनुपर्ने ।
- धान उत्पादनका विभिन्न पक्षहरूमध्ये सिंचाईको भूमिका प्रमुख हुने र धान बाली प्रवर्द्धनका क्षेत्रमा प्रमुख सवालहरू सिंचाई र मलको रहेको ।
- नेपालको भारतसंग विभिन्न खालका bilateral treaty रहेको र धान चामललाई duty free access प्रावधानमा समावेश गराउन र अन्य सम्बन्धित विषयमा bilateral treaty मा आवश्यक संशोधन गरी कृषि उपजको आयात निर्यातमा सहजीकरण गर्न उद्योग वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयले अध्ययन गरिरहेको ।
- सही नीति, सही प्रविधि र ज्ञानमा आधारित कृषि प्रणाली मार्फत कृषि क्षेत्रमा परिवर्तन गर्न सकिने संभावना रहेको ।
- हाल Hybrid Rice Technology सम्बन्धी छुट्टै कार्यक्रम अघि बढिसकेको तर नतिजा आउन केही समय लाग्ने ।
- कृषि एक बहुआयामिक क्षेत्र भएकाले अन्य निकाय र सरोकारवालाहरूको समेत उचित concern हुनुपर्ने ।

- खाद्य अधिकार र खाद्य संप्रभुताका सवालहरू सम्बोधन हुने गरी खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा प्रमुख रूपमा योगदान दिने धान, गहुँ, मकै, रैथाने बाली र आलु लगायतका बालीहरू समावेश हुनेगरी एकीकृत र **National Food Security Mission Program** तयार गरी कार्यान्वयन गर्न आवश्यक रहेको ।
- कृषि क्षेत्रको समग्र उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धिका लागि बजेट बढाउनुपर्ने र उपलब्ध श्रोत साधन तथा बजेटको उच्चतम उपयोग गरी कार्यक्रम संचालन गर्न आवश्यक रहेको ।
- नेपालमा संचालित धान मिलहरूले धान bulk मा पाउन नसकेकाले import गर्नु परिरहेको । यसका लागि मसिना धान केन्द्रित उत्पादनमुखी कार्यक्रमहरू संचालन हुन आवश्यक रहेको ।
- धान चामलको बढ्दो आयातको सन्दर्भमा हाल आयात भइरहेको चामल कति खानको लागि प्रयोग भएको र कति अन्य उपभोगमा खर्च भइरहेको छ सो बारे एकिन तथ्यांक निकालेर सोही अनुरूप योजना बनाउनुपर्ने देखिन्छ ।
- चैते धानको क्षेत्रफल विस्तार गर्न एकदमै आवश्यक छ र चैते धान खेती विस्तारका लागि विकास गरिने सिँचाइ प्रणालीले अन्य बालीहरूको क्षेत्रफल विस्तारमा पनि उत्तिकै संभावना रहने ।
- अधिकांश नेपालीको खानपिनको प्रमुख हिस्साको रूपमा रहको धान चामलको बढ्दो आयातको समस्या सम्बन्धमा **Rice Mission** को प्रसंग आउनु एकदमै उपयुक्त भएको । बहु क्षेत्रका विषयवस्तु जोडिएकोले बहुसरोकारवालाको टिमबाट धान बाली लगायत खाद्य सुरक्षामा महत्वपूर्ण योगदान दिने अन्य बालीहरूको मिसन कार्यक्रम संचालन गर्नुपर्ने ।
- **Rice Policy Dialogue** बाट आएका सुझावहरू समेतका आधारमा धान तथा चामल नेपालीहरूको खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको अभिन्न पाटो भएकोले खाद्य सुरक्षाका दृष्टिकोणबाट महत्वपूर्ण मानिएको धानबालीका साथै खाद्य सुरक्षासंग सम्बन्धित अन्य बालीहरू समेत समावेश हुने गरी **holistic** रूपमा **National Food and Nutritional Security** सम्बन्धी **Mission program** संचालन गर्न एकदमै आवश्यक रहेको ।
- यसका लागि **Mission program** मा बहुसरोकारवालाहरूको सहभागिता र योगदान आवश्यक रहने भनी प्रस्तुत भइसकेकोमा **Task team** मा सबै **stakeholder** हरूको सहभागितामा आवश्यक तयारी गरिनुपर्ने ।
- यस सम्बन्धी समग्र कार्यक्रमको प्रारम्भिक खाका तयार गरी कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयबाट थप छलफल र आवश्यक प्रक्रियाका लागि अघि बढाइनुपर्ने ।

११. निष्कर्ष

धान नेपालका लागि आधारभूत खाद्यान्न बाली मात्र नभई खाद्य तथा पोषण सुरक्षाका हिसाबले दीर्घकालिन र रणनीतिक महत्वको बालीको रूपमा रहेको सन्दर्भमा बाली विकास तथा कृषि जैविक विविधता संरक्षण केन्द्र र Agronomy Society of Nepal को सहकार्यमा धानबालीको समग्र विकास तथा प्रवर्द्धनका लागि बहुसरोकारवालाहरूको सहभागितामा Rice Policy Dialogue सफलतापूर्वक सम्पन्न गरिएको छ। कार्यक्रमबाट धान क्षेत्रको समग्र विकासमा देखिएका समस्या र बढ्दो आयातको चुनौति बारे सरोकारवालाहरू विच खुला छलफल एवं विचार मन्थन भई देशमा खाद्य सुरक्षाको अवस्था सुधार एवं खाद्यान्न आयात न्यूनिकरण गर्न धान बालीको अलावा सुरक्षाका दृष्टिकोणबाट महत्वपूर्ण अन्य बालीहरू समेत समावेश हुने गरी राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षा मिसनको रूपमा एक वृहत अभियान लागू गर्नु पर्ने आवश्यकता बोध गरिएको छ ।

यसका लागि कार्यक्रममा छलफल भए बमोजिम सरोकारवाला निकाय र क्षेत्रको सहभागितामा कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयको नेतृत्वमा मिशनको तर्जुमाको कार्य अघि बढाउनको लागि राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षा मिशन तर्जुमाको लागि राष्ट्रिय योजना आयोग बाली विकास तथा कृषि जैविक विविधता संरक्षण केन्द्रले अवधारणापत्र तयार गरि कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय मार्फत स्विकृतिको लागि अपरिहार्य भएको निष्कर्षका साथ कार्यक्रममा प्रस्तुत भए बमोजिमको **Task team** बनाई समग्र कार्यक्रमको प्रारम्भिक खाकाको तयारीका लागि बाट थप छलफल र आवश्यक प्रक्रिया अघि बढाइनुपर्ने ।

अनुसूची १ : कार्यक्रम तालिका

Policy Dialogue on Rice Sector Development in Nepal

2078.08.05 (Nov. 21, 2021)

Venue: Shangrilla Blu Hotel, Maitri Marg, Bakhundole, Lalitpur.

Organizer: CCDABC/ASoN

Program Objectives: Discuss and build a common understanding among the major stakeholders on the possible strategies for the rice sector growth and development in the country.

Program Schedule Moderator: Mahanand Joshi

Time	Activities	Responsibility
10:00 - 10:30	Registration (with tea, coffee, and cookies)	Sagun Pandit/ Shova Paudel/Lalita Shrestha (CCDABC)
10:30 - 10:35	Taking the seats	Chair: Ms. Januka Pandit, Officiating DG, DoA Chief guest: Dr. Dil Bahadur Gurung, Hon. Member, NPC Special guest: Dr. Prem Prasad Dangal, Chairman, National Farmers' Commission Dr. Govinda Prasad Sharma, Secretary, MoALD Ms. Niru Dahal Pandey, Secretary, MoALD Dr. Deepak Bhandari, ED, NARC Guests: Dr. Revati Raman Paudel, JS, MoALD Ms. Sabnam Sivakoti, JS, MoALD Dr. Rajendra P. Mishra, JS, MoALD Mr. Prakash Kumar Sanjel, JS, MoALD Centre Chiefs under MOALD and DoA, DDG DWRI, PMAMP PD, NARC Director, National Program and Research Centre Chiefs, President, ASoN, CEO FMTC Senior Officials from MoALD, MoF, NPC, MoICS, DoCus, DoA, etc. Representatives from: IRRI Nepal, Bioversity Int. Nepal, USAID/KISAN II project, CIMMYT/NSAF, FNCCI/AEC, ANROPI, CRPF, Farmer rep., ASoN and CCDABC

Time	Activities	Responsibility
	Introduction	All participants
10:35-11:00	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Welcome and objectives of the program ▪ An overview of the Rice sector and the need of the National Mission on Rice in Nepal 	Dr. Ram Krishna Shrestha, Chief, CCDABC
11:00–11:15	Macro-economic environment for the growth and development of rice sector growth: Issues and way forward	Dr. Devendra Gauchan, Bioersity International, Nepal
11:15-11:30	Latest technological advancements, issues, and future of rice R & D in Nepal	Dr. TB Karki, NARC/ASoN
11:30-11:45	Private sector engagement in rice value chain with special reference to rice milling industries: Existing situation, problems and issues, and way forward	Mr. Satish Bohara, Rice Miller and Industrialist
11:45-11:55	<i>Tea Break</i>	<i>All participants</i>
11:55-12:10	Major problems faced by the rice growing farmers and the suggested policy options	Mr. Uddhav Adhikari, Farmers' representative
12:10-12:45	Q & A session	All
12:45-13:25	Reflections and remarks from the guests	Joint Secretary, MoALD Dr. Deepak Bhandari, ED, NARC, MoALD Ms. Niru Dahal Pandey, Secretary, MOALD Dr. Govinda Prasad Sharma, Secretary, MoALD Dr. Prem Prasad Dangal, Chairperson, National Farmers' Commission
13:25-13:35	Chief guest's remarks	Dr. Dil Bahadur Gurung, Hon. member, NPC
13:35-13:45	Concluding remarks and closing of the program by the Chairperson	Ms. Januka Pandit, Officiating DG, DoA
13:45- 2:30	Closing and Lunch	

अनुसूची २ : कार्यक्रममा आमन्त्रण गरिएका विभिन्न निकाय तथा सहभागीहरू

Name-list of invited participants

S.N.	Name of the Participant	Designation and Office
0	Ms. Januka Pandit	Officiating DG, DoA
1	Dr. Dil Bahadur Gurung	Member, NPC
2	Dr. Prem Prasad Dangal	Chairman, NFC
3	Dr. Govinda P. Sharma	Secretary, MoALD
4	Ms. Niru Dahal Pandey	Secretary, MoALD
5	Mr. Deepak Bhandari	ED, NARC
6	Dr. Revati Raman Paudel	Joint Secretary, MoALD
7	Ms. Sabnam Sivakoti	Joint Secretary, MoALD
8	Dr. Rajendra Mishra	Joint Secretary, MoALD
9	Mr. Prakash Kumar Sanjel	Joint Secretary, MoALD
10	Mr. Baikuntha Adhikari	Project Director, PMAMP
11	Mr. Niyaz Waris	DDG DoWRI
12	Mr. Benu Prasai	Chief, SQCC
13	Mr. Basudev Kafle	Chief, NCPVS
14	Dr. Ram Krishna Shrestha	Chief, CCDABC
15	Mr. Sahadev Prasad Humagain	Chief, PQPMC
16	Mr. Iswari Prasad Pandey	O. Chief, AITC
17	Mr. Mahendra Paudel	O. Chief, CAIDMP
18	Mr. Yam Kumari Shrestha	A. Chief, NCFD
19	Mr. Minnath Paudel	President, ASoN
20	Dr. Ram Bahadur KC	Director, Crops and Horticulture Research, NARC HQ
21	Mr. Bhanu Pokherel	Rice Coordinator, NRRP, Hardinath
22	Dr. Tika Bahadur Karki	Chief, National Agronomy Research Centre, NARC
23	Dr. Krishna P Timsina	Chief, National Agricultural Policy Research Centre, NARC
24	Mr. Sirish Pun	Senior Agro-Economist, Budget and Planning Section, MoALD
25	Dr. Pradip Chandra Bhattarai	SLDO, Chief, Policy Coordination Section, MoALD
26	Mr. Sunil Kumar Singh	Senior Agro-Economist, Planning and Monitoring Section,

S.N.	Name of the Participant	Designation and Office
		DoA
27	Mr. Subodh Khatiwada	Under-Secretary, MoF, Budget and Program Division
28	Mr. Mahesh Kharel	Under-Secretary, NPC
29	Ms. Anita Paudel	Under-Secretary, MoICS, Bilateral and Regional Trade Division
30	Mr. Maniram Paudel	Under-Secretary, DoCus
31	Ms. Suma Karki	SCDO, DoA
32	Mr. Mohan Prakash Chand	CEO, FMTC
33	Dr. Krishna Dev Joshi	Country Representative, IRRI Nepal
34	Dr. Mahendra Khanal	KISAN II Project
35	Mr. Dinesh Prasad Parajuli	MD, AEC/FNCCI, Nepal
36	Mr. Satish Bohara	ANROPI Nepal
37	Mr. Rajendra Bhattarai	NARC, ASoN, GS
38	Dr. Sushil Subedi	NARC
39	Mr.	Consumer Right Forum Nepal
40	Mr. Uddav Adhikari	Farmer's Representative

**अनुसूची ३ : धान सम्बन्धी नीति सम्वाद (Policy Dialogue) कार्यक्रममा सहभागीता
जनाउनुभएका सहभागीहरू**

क्र.सं.	नाम,थर	पद	कार्यालय
१	माननीय डा. दिल ब. गुरुङ्ग	सदस्य	राष्ट्रिय योजना आयोग
२	श्री पुष्पा भुसाल	सदस्य	राष्ट्रिय किसान आयोग
३	श्री डा. गोविन्द प्र. शर्मा	सचिव	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय
४	श्री डा. दिपक भण्डारी	कार्यकारी निर्देशक	नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद
५	श्री डा. राजेन्द्र प्रसाद मिश्र	सह-सचिव	कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय
६	श्री बैकुण्ठ अधिकारी	परियोजना प्रमुख	प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिककरण आयोजना
७	श्री जानुका पण्डित	नि.महानिर्देशक	कृषि विभाग
८	श्री डा. रामकृष्ण श्रेष्ठ	प्रमुख	बाली विकास तथा कृ.जै.वि.सं.के.
९	श्री डा. कृष्ण प्र.तिम्सिना	प्रमुख	राष्ट्रिय कृषि नीति अनुसन्धान केन्द्र
१०	श्री डा. महेन्द्र प्र. खनाल	Senior Program and Policy Advisor	KISAN II

क्र.सं.	नाम,थर	पद	कार्यालय
११	श्री सतीश कुमार बोहरा	Advisor	नेपाल चामल,तेल, दाल उद्योग संघ
१२	श्री डा. देवेन्द्र गौचन	Ag. Economist/Chief	Bioversity International Nepal/CGIAR
१३	श्री उद्धव अधिकारी	किसान प्रतिनिधि	
१४	श्री डा. मीननाथ पौडेल	अध्यक्ष	Agronomy Society of Nepal
१५	श्री यामकुमारी श्रेष्ठ	ब.बाग.वि.अ.	राष्ट्रिय फलफूल विकास केन्द्र
१६	श्री नियाज वारिस	उप-महानिर्देशक	जलश्रोत तथा सिंचाइ विभाग
१७	श्री डा. टीका व. कार्की	प्रमुख	रा.बाली वि.अ.के. खुमलटार
१८	श्री पंकज ज्ञवाली	प्रा.अ.	रा.बाली वि.अ.के. खुमलटार/ASON
१९	श्री भानु पोखरेल	प्रमुख	राष्ट्रिय धानबाली अनुसन्धान कार्यक्रम
२०	श्री डा. रामबाबु केसी	निर्देशक	NARC
२१	श्री डा.कृष्णदेव जोशी	नेपाल प्रतिनिधि	IRRI
२२	श्री डा. प्रकाश आचार्य	ब. बाली वि.अ.	SQCC
२३	डा. दिनेश प्र. पराजुली	प्रवन्ध निर्देशक	AEC/FNCCI
२४	डा. फणीन्द्रराज देवकोटा	ब.वा.सं.अ.	PQPMC
२५	श्री वासुदेव काफ्ले	प्रमुख	रा.आलु, तरकारी तथा मसलाबाली.वि.के.
२६	श्री ईश्वरी पाण्डे	प्रमुख	AITC
२७	श्री लुनिभा बज्राचार्य	क्यामेरा पर्सन	AITC
२८	श्री सुशिलराज सुवेदी	बैज्ञानिक	NARC
२९	श्री अनिता पौडेल	Under Secretary	उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय
३०	श्री मनिराम पौडेल	निर्देशक	भंसार विभाग
३१	श्री आशा शर्मा	ब.कृ.अ.वि.	DoA
३२	श्री बलराम रिजाल	ब.मा.वि.	CCDABC
३३	श्री महानन्द जोशी	ब.कृ.अ.वि.	CCDABC
३४	श्री सगुन शर्मा पण्डित	कृ.प्र.अ.	CCDABC
३५	श्री शोभा पौडेल	कृ.प्र.अ.	CCDABC
३६	श्री ललिता श्रेष्ठ	क.अ.	CCDABC
३७	श्री भाष्कर दत्त न्यौपाने	नासु	CCDABC

भाग ३

राष्ट्रीय खाद्य सुरक्षा मिसन

(आ.व. २०७९/८० - २०८३/८४)

(National Food Security Mission-NFSM)

अवधारणा पत्र

१. पृष्ठभूमि

कृषि विकासको क्षेत्रमा गरिएको लगानी संगै विभिन्न प्रयासहरूको कारण विगतको तुलनामा खाद्यान्न लगायतका कृषि उपजको उत्पादन वृद्धि एवं खाद्य सुरक्षाको अवस्थामा सुधार आएको भएता पनि आन्तरिक उत्पादनले बढ्दो जनसंख्याको लागि आवश्यक खाद्यान्नको आपूर्ति गर्न नसके पछि पछिल्ला वर्षहरूमा खाद्य तथा कृषि आयात वर्षेनी उच्च दरमा बढ्दै गएको छ। अर्को तर्फ जलवायु परिवर्तन लगायतको कारण कृषि क्षेत्रमा देखिएको नकरात्मक असर बढ्दै जाँदा दिगो रूपमा खाद्य सुरक्षा कायम गर्नु चुनौतीपूर्ण बनेको छ। यहि अवस्था कायम रहेमा देशमा खाद्य असुरक्षा र परनिर्भरता बढ्न गइ यसले देशको समग्र आर्थिक एवं सामाजिक अवस्थालाई नै नकरात्मक असर पुर्याउने भएकोले देशमा खाद्य सुरक्षा कायम राख्न र प्रमुख कृषिजन्य आयातलाई न्यूनिकरण गर्न एक विशेष अभियान वा पहलको आवश्यकता देखिएको छ।

यसै सन्दर्भमा धानबालीको बढ्दो आयात र राष्ट्रिय खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको मुद्दाहरूलाई नीतिगत रूपमा सम्बोधन गर्नु पर्ने विषयहरूको बारेमा छलफल गर्न बाली विकास तथा कृषि जैविका विविधता संरक्षण केन्द्र र **Agronomy Society of Nepal** सहकार्यमा २०७८ मङ्सिरमा काठमाण्डौंमा आयोजित सरोकारवालाहरू विचको धान सम्बन्धी नीति संवाद कार्यक्रम (**Policy Dialogue on Rice sector Development in Nepal**) ले समेत खाद्य तथा पोषण सुरक्षाका दृष्टिकोणबाट अति आवश्यक विभिन्न बालीहरू समेत समावेश हुनेगरी सम्बन्धित सरोकारवालाहरूको संलग्नतामा राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षा मिसन को तर्जुमा गरि कार्यान्वयन गर्न आवश्यक रहेको निष्कर्ष सहित आवश्यक प्रक्रिया अघि बढाउन सिफारिस समेत गरेको थियो।

तसर्थ, संविधानले कृषि सम्बन्धी धेरै जसो अधिकार स्थानीय तह र प्रदेश सरकारलाई दिएको सन्दर्भमा तिनै तहका सरकारहरूको संलग्नता र कृषि क्षेत्रको विकाससंग सम्बन्धित विभिन्न सरोकारवालाहरूबीचको सहकार्यमा एक बृहत राष्ट्रिय मिशन तर्जुमा गरि कार्यान्वयन मार्फत बढ्दो खाद्य एवं कृषि आयातलाई कम गरि देशलाई प्रमुख खाद्यान्न बालीहरूमा आत्मनिर्भर बनाउँदै चुलिँदो व्यापार घाटा समेत कम गर्ने रणनीतिक उद्देश्यका साथ राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षा मिसन लागू गर्नु वाञ्छनीय देखिएकोले यो अवधारण पत्र तयार पारिएको छ।

२. प्रमुख खाद्यान्नको आयातको अवस्था

प्रमुख खाद्यान्न बालीहरूको मागको तुलनामा उत्पादनमा आशातित वृद्धि हुन नसक्दा प्रमुख खाद्यान्नहरूको आयात वर्षेनी उच्च दरमा बढिरहेको छ (तालिका १)। आर्थिक वर्ष २०७७/७७ मा मात्र ५० अर्ब ७८ करोड रुपैया भन्दा बढीको चामल, धान तथा कनिका आयात भएको तथ्याङ्क

देखिन्छ। नेपालमा उत्पादन लागत बढ्नु, भारतमा धानको मूल्य तुलनात्मक रूपले कम हुनु तथा खुला सीमाका कारण भारतीय चामलसंग नेपाली धान/चामल उत्पादक कृषक र व्यवसायीहरूको प्रतिस्पर्धा गर्न नसक्नु जस्ता कारणहरूले गर्दा पनि आयात बढेको देखिन्छ । ऋयशक्तिमा भएको सुधारको कारण पछिल्ला वर्षहरूमा नेपाली उपभोक्ताको रोजाईमा मोटो र मध्यमको सट्टा मसिनो चामल (जसलाई सामान्य बोलीचालिको भाषामा जिरा मसिनो चामल भनिन्छ) पर्ने गरेको छ । तर बजारको माग अनुसार चामल उत्पादन गर्न स्वदेशी उत्पादनले नपुगे पछि चामल मिलहरूले मूलतः भारतबाट मसिनो धानको आयात गर्ने गरेका छन्। जसले गर्दा आयात हुने धानको ७५ प्रतिशत भन्दा बढी मसिनो प्रकृतिको धान आयात भएको अवस्था छ ।

तालिका १: खाद्यान्न बालीको आयात परिमाण र आयातको मूल्य विवरण

आ.व.	धान		मकै		गहुँ
	आयात		आयात		
	परिमाण (मे.टन)	मूल्य रु. हजारमा	बीउ आयात मे ट	मकै आयात (हजारमा) मे ट	
२०१३/१४	४८७,५५७	१६,९३९,८७७	१४०६	२८१.२१२	
२०१४/१५	७३६,९६९	२५,२५५,८२८	१४४६	२९५.४३८	
२०१५/१६	५३९,६०८	२२,८०३,०६७	१८१६	३५५.४७३	
२०१६/१७	५९०,१९८	२३,८७८,५८३	१९४२	३८६.९१८	
२०१७/१८	७४३,३९०	२९,५३२,३३३	१९५८	४९३.२३९	
२०१८/१९	७६९,५६८	३२,५९५,०५१	४२२६	४१६५२५	८ अर्ब बराबरको आयात भएको
			कुल १२ अर्ब २५ करोड बराबरको मकै आयात भएको ।		

मकैको सन्दर्भमा कुल मकै उत्पादनको २० प्रतिशत बराबरको परिमाण आयात हुने गरेको पाइन्छ । नेपालमा मकै खास गरि औद्योगिक कच्चा पदार्थको लागि आयात हुने गरेको छ । कुल औद्योगिक मागको ६० देखि ७० प्रतिशत मकै, खासगरी दानामा प्रयोग हुने वर्णशंकर जातको पहुँलो मकै, विभिन्न देशहरूबाट (८० प्रतिशत भारतबाट) आयात भएको देखिन्छ । हाल संचालनमा रहेका १३० भन्दा बढी दाना उद्योगहरूले औषतमा दैनिक ३५०० मे. टन दाना खपत गर्ने गरेका छन् । नेपालका दाना उद्योगहरूलाई आवश्यक पर्ने मकैको कुल मागको ३० देखि ४० प्रतिशत मात्रै स्वदेशी उत्पादनबाट पूर्ति भइरहेको छ ।

गहुँको उत्पादकत्व अन्य खाद्यान्न बालीको तुलनामा सन्तोषजनक भएतापनि विगत केही वर्षहरूदेखि गहुँको आयातमा पनि वृद्धि भएको पाइन्छ । आ.व.०७६।७७ मा करिब ८ अर्ब रुपैया बराबरको गहुँ आयात भएको देखिन्छ । स्वास्थ्य सजगताका कारण गहुँको रोटी खाने प्रवृत्ति बढ्दै जानुको साथै पछिल्लो समय पाउरोटी, चाउचाउ, चाउमिन र विस्कट लगायतका तयारी खाद्य वस्तुको उपभोग बढेकोले कच्चा पदार्थको रूपमा प्रयोग हुने गहुँको माग सम्बन्धित उद्योगहरूबाट उच्च भएकाले गहुँको आयात क्रमिक रूपमा बढ्दै गइरहेको देखिन्छ ।

३. समस्याको चुरो

बढी उत्पादन दिने उन्नत तथा वर्षाशङ्कर बीउका जातहरूको कमि, सिंचाई लगायत अन्य पूर्वाधार एवं सुविधाको अप्रयाप्तता, रासायनिक मल तथा बीउको सहज र सुलभ उपलब्धता नहुनु, श्रमको अभाव र ज्यालामा भएको वृद्धि, बैज्ञानिक यान्त्रिकीकरणको अनुसरणमा कमि र उन्नत प्रविधि विकास र प्रसारणमा सुस्तता लगायतका कारणले प्रमुख बालीहरूको हासिल गर्न सकिने सम्भावित उत्पादकत्व र हालको वास्तविक उत्पादकत्व विच ठूलो अन्तर रहेको छ । साथै अधिकांश खाद्यान्न बालीहरूको उत्पादकत्व छिमेकी देशहरूको तुलनामा कम रहेको छ ।

साथै प्रमुख खाद्यान्न बालीहरूको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता कमजोर रहि बढ्दो उत्पादन लागत र लागत अनुरूप उपजको मूल्य पाउन नसक्दा पुस्तैनी कृषि पेशा छोडेर बैदेशिक रोजगारीमा जाने र अन्य बैकल्पिक पेशामा लाग्ने क्रम बढ्दो छ । अर्को तर्फ छिमेकी देश भारतमा राज्यद्वारा अत्यधिक संरक्षित कृषिको कारण उत्पादित सस्तो उपजसंग प्रतिस्पर्धा गर्न नसक्दा कृषिमा आश्रित साना तथा सिमान्तकृत कृषकहरू कृषि पेशाबाट बाध्यतावश पलायन हुनु पर्ने अवस्था सिर्जना भएको छ । फलस्वरूप खेतबारी बाँझो राख्ने प्रवृत्ति र खेतियोग्य जमिनको गैर कृषि प्रयोजनमा हुने प्रयोग हुने क्रम समेत पछिल्ला वर्षहरूमा अत्यधिक रूपमा बढ्दै गएको पाइन्छ । यसले गर्दा दिगो रूपमा कृषि उत्पादन गर्न एवं खाद्य सुरक्षा कायम गर्नमा चुनौति थपिँदै गएको छ ।

अर्को तर्फ, जनसंख्याको तिब्र वृद्धि, खानपान र जिवनशैलीमा आएको परिवर्तन, ऋयशक्तिमा भएको बढोत्तरी, सडक सञ्जालको विकास र बजार केन्द्रहरूको विकाससंगै खाद्यान्न माथिको पहुँचमा भएको सुधार लगायतका कारण आधारभूत खाद्यान्न र औद्योगिक कच्चा पदार्थको माग तिब्र रूपले बढ्दै गइरहेको छ । यसरी बढ्दो मागलाई आन्तरिक उत्पादनले नधाने पछि पछिल्ला वर्षहरूमा आधारभूत खाद्यान्नको आयात ज्यामितिय रूपमा बढ्दै गएको पाइन्छ । यसको अलावा रैथाने बाली खेती हुने पहाडी भूभाग अधिकांश रूपमा बाँझो रहनु र रैथाने बाली/जातहरू लोपोन्मुख हुँदै गइरहेकाले

परम्परागत रूपमा सहजै उपलब्ध हुने रैथाने उपजहरूको समेत आयात बढ्दै गइरहेको तथ्यांकले देखाउँछ । यसले व्यापार घाटा र परनिर्भरता दुवै बढाएको छ ।

वर्तमान अवस्थामा सुधार गर्न नसकिएमा आगामी दिनहरूमा एकातर्फ खाद्य असुरक्षाको अवस्था बढ्दै गइ देशमा खाद्य संकटको अवस्था आउन सक्ने देखिएको छ भने अर्को तर्फ खाद्य तथा कृषि आयात अत्यधिक मात्रामा बढ्न जाँदा व्यापार असन्तुलन र परनिर्भरता बढ्न गइ स्वाधिन र समुन्नत अर्थतन्त्र विकासको राष्ट्रिय अभियानमा गम्भिर चुनौती आउने संभावना रहन्छ ।

४. राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षा मिसनको आवश्यकता र औचित्यता

जनसंख्या वृद्धि, क्रयशक्तिमा सुधार र आधुनिकतासंगै खानेबानीमा आएको परिवर्तनको कारण वर्षेनी खाद्यान्नको माग निरन्तर बढ्दै गइरहेको छ । बढ्दो उत्पादन लागत र कमजोर प्रतिस्पर्धात्मक क्षमताको कारण कृषकहरूले प्रमुख खाद्यान्न बालीहरूको उत्पादन गर्न छोडेर अन्य बालीको व्यवसायिक खेति तर्फ लाग्नुका साथै कृषि पेशाबाटै अन्य पेशा व्यवसायमा पलायन हुने क्रम समेत बढ्दै गइरहेको छ । अर्को तर्फ खेतियोग्य जमिन बाँझो राख्ने र गैर कृषि प्रयोजनमा उपयोग गर्ने क्रम बढ्दै जाँदा समग्र कृषि उत्पादन र खाद्य सुरक्षामा नकरात्मक असर पर्न गएको छ । यसरी आन्तरिक उत्पादनले खाद्यान्नको बढ्दो माग धान्न नसकेको र घरेलु उत्पादनको आयातित खाद्यान्नको तुलनामा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता कमजोर हुँदा आयात माथिको परनिर्भरता बढ्दै गएको देखिन्छ । यसको अतिरिक्त जलवायु परिवर्तन, माटो तथा अन्य प्राकृतिक स्रोतको विनास एवं क्षयिकरण र बढ्दो कृषि जैविक विविधताको हासको कारण आगामी दिनमा दिगो रूपमा आवश्यक खाद्यान्न उत्पादन एवं आपूर्ति गराउनु थप चुनौतीपूर्ण हुने देखिएको छ । हालकै अवस्था कायम रहेमा देशमा भोकमरी र खाद्य संकट आउन सक्ने देखिएको छ । उल्लेखित चुनौतिहरूलाई सम्बोधन गरि आधारभूत खाद्यान्नमा देशलाई आत्मनिर्भर बनाउनुको साथै परनिर्भरता घटाउन र बहुसंख्यक साना कृषकहरूको खाद्य पोषण सुरक्षा र जिविकोपार्जनमा समेत सुधार गर्न एक व्यापक एवं बृहत राष्ट्रिय अभियान वा पहलको टडकारो आवश्यकता देखिएको छ ।

विगतमा पनि खाद्यान्न उत्पादन वृद्धि र उत्पादनको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता बढाउन विभिन्न विशेष पहलहरू भएका हुन् । तर कृषि उत्पादन वृद्धि र व्यवसायीकरण जस्तो बहुआयामिक, जटिल र बहुसरोकारवाला संलग्न हुने विषयमा मूलतः त्यस्ता विशेष कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन कृषि मन्त्रालयको संगठनात्मक संरचना भित्र मात्र बढि केन्द्रित रहने गरेको पाइन्छ । तर कृषि उत्पादन र व्यवसायीकरण संग अन्योन्यायाश्रित सम्बन्ध रहने भू उपयोग, सिँचाई, कृषि ऋण, बाली विमा, कृषि उद्योग, कृषि वस्तुको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार, ठूला कृषि पूर्वाधार विकास, सार्वजनिक वितरण प्रणाली

लगायतका विषयहरू कृषि मन्त्रालयको कार्य क्षेत्र भित्र नपरि अन्य विषयगत मन्त्रालय अन्तर्गत पर्ने भएकोले कार्यक्रम तर्जुमा देखि कार्यान्वयनका विभिन्न चरणहरूमा अन्तर मन्त्रालय समन्वय र सहकार्यको अवस्था कमजोर हुने गरेकोले विगतका हाम्रा प्रयासहरूले आशातित सफलता पाउन नसकेको यथार्थ हो ।

माथि उल्लेख गरे जस्तै कृषि उत्पादन र व्यवसायीकरणका बहुआयामिक चुनौतिहरू बढ्दै गइरहेको सन्दर्भमा कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयको मात्र एकल पहलले हामीले सोचे जस्तो नतिजा र परिवर्तन ल्याउन सम्भव नहुने भएकोले यसको लागि विशेष पहलको आवश्यकता रहेको छ ।

यसर्थ आधारभूत खाद्यान्नको उत्पादन वृद्धि र उपयोग एवं वितरण प्रणालीमा सुधार मार्फत देशमा खाद्य सुरक्षा एवं पोषणको अवस्थामा सुधार गरि नेपालको संविधानले प्रत्याभूत गरेको जनताको खाद्य माथिको अधिकार सुनिश्चित गर्ने विषयको व्यवहारिक कार्यान्वयनको लागि तिनै तहको सरकार र सम्बन्धित अन्य मन्त्रालय एवं निकायको संलग्नता र सहकार्यमा दिगो खाद्य सुरक्षा एवं पोषण सुधारको लागि स्थानीय तथा राष्ट्रिय स्तरमा खाद्य तथा पोषण सुरक्षाका दृष्टिले महत्वपूर्ण मानिएका प्रमुख खाद्यान्न बालीहरू र परम्परागत रूपमा खेती गरिदै आएका रैथाने बालीहरूको उत्पादन वृद्धि र ति बालीहरूको मूल्य श्रृंखला विकास र प्रवर्द्धनको लागि एक राष्ट्रव्यापी विशेष मिशन तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्नु अपरिहार्य देखिएको छ ।

५. मिशनको लक्ष्य

- रणनीतिक महत्वका प्रमुख खाद्यान्न बाली तथा प्रमुख रैथाने बालीहरूको उत्पादन वृद्धि मार्फत खाद्य पोषण सुरक्षामा सुधार गर्नु एवं आत्मनिर्भर उन्मुख अर्थतन्त्रको विकासमा टेवा पुर्याउनु मिशनको लक्ष्य रहेको छ ।

६. मिशनको उद्देश्य

- प्रविधि विकास, आधारभूत कृषि सामग्री एवं साधन र उपलब्ध प्रविधिको उचित व्यवस्थापन मार्फत धान, मकै र गहुँ लगायतका प्रमुख खाद्यान्न बालीहरूको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि गर्ने,
- तुलनात्मक लाभ भएका र खाद्य सुरक्षा र पोषणका दृष्टिले महत्वपूर्ण रैथाने बालीहरूको उत्पादन र मूल्य श्रृंखला विकास मार्फत पोषण सुधार तथा कृषकको आयस्तर बढाउनमा टेवा पुर्याउने,

- उत्पादित उपजको पोष्ट हार्भेष्ट एवं बजार व्यवस्थापनमा सुधार गरि कृषि उत्पादनलाई उद्योगसंग जोड्न सहयोग गर्ने ।

७. मिशन कार्यान्वयनको सामान्य सिद्धान्त

- मिशनले खाद्य सुरक्षा लक्षित कार्यक्रमको लागि राष्ट्रिय फ्रेमवर्क वा फल्यागसिप कार्यक्रमको रूपमा रहने ।
- मिशन कार्यान्वयनमा तिनै तहको सरकारको संलग्नता रहने ।
- उपयुक्त जात/प्रविधिको विकास/प्रसार, आधारभूत उत्पादन सामग्रीको व्यवस्था, उत्पादन देखि भण्डारण, प्रशोधन, बजारिकरण, वितरण र उपभोग सम्मका सबै चरणहरूमा विद्यमान बाधा एवं समस्याहरू समाधानमा मिशन केन्द्रित हुने ।
- मिशन अन्तर्गत उत्पादन केन्द्रीत कार्यक्रमहरू क्लष्टर Approach मा सम्बन्धित स्थानीय तहहरूमा संचालन हुने ।
- क्लस्टर अन्तर्गत सिँचाई, मलखाद, बीउ, कृषि ऋण र बाली बीमा, कृषि अनुसन्धान, प्रसार र शिक्षा विच सहकार्यको माध्यमबाट प्रविधि प्रसार तथा प्राविधिक सेवाटेवा, यान्त्रिकिकरण, बीउ उत्पादन, भण्डारणको व्यवस्था आदि प्याकेजको रूपमा सन्चालन गरिने ।
- उत्पादन सामग्रीमा अनुदानको अलावा कृषकलाई बाली उत्पादनमा आकर्षित गर्न तथा उचित मुनाफाको सुनिश्चितता गर्न प्रतिफलमा आधारित अनुदान उपलब्ध गराइने व्यवस्थाको अवाला सार्वजनिक वितरण प्रणालीमा सुधार गरि न्यूनतम समर्थन मूल्यमा खरिद गर्ने व्यवस्था गरिने ।
- उत्पादित उपजलाई Buyback agreement र आवश्यक सुविधा मार्फत मील तथा उद्योगसंग जोड्ने ।
- स्थानीय तहको क्षमताले नभ्याउने उच्च प्रविधियुक्त कृषकलापहरू, मूल्य श्रंखला विकास र बजार प्रवर्द्धन सम्बन्धि कृषकलापहरू र स्थानीय तहहरूको क्षमता विकासका कृषकलापहरू प्रादेशिक कृषि मन्त्रालय र अन्य सम्बन्धित मन्त्रालयहरू मार्फत सञ्चालन गरिने ।
- उत्पादन, मूल्य अभिवृद्धि, भन्सार, आयात आदिमा नीतिगत सुधार गरिने ।
- अन्तर मन्त्रालय समन्वय संयन्त्रको विकास र परिचालन गरिने ।
- सार्वजनिक वितरण प्रणालीमा सुधार गरिने ।
- मिशन एक संघीय कार्यक्रमको रूपमा रहि कार्यान्वयनको समग्र व्यवस्थापन र जिम्मेवारी केन्द्रिय सरकारको हुने । मिशन सन्चालनमा स्थानीय तहहरू र प्रादेशिक सरकार अन्तर्गतका कृषि र अन्य विषयसंग सम्बन्धित इकाईहरूलाई परिचालन गरिने ।

द. राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षा मिशन तर्जुमाका लागि प्रस्तावित कार्यदल तथा कार्यविवरण

द.१ प्रस्तावित कार्यदल

प्रतिनिधित्व हुने निकाय	जिम्मेवारी
माननीय सदस्य (कृषि क्षेत्रसंग सम्बन्धित), राष्ट्रिय योजना आयोग वा कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय	संयोजक
सहसचिव, अर्थ मन्त्रालय	सदस्य
सहसचिव, कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय	सदस्य
सहसचिव, उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय	सदस्य
सहसचिव, वन तथा वातावरण मन्त्रालय	सदस्य
सहसचिव, उर्जा, जलश्रोत तथा सिंचाई मन्त्रालय	सदस्य
महानिर्देशक, कृषि विभाग	सदस्य
आयोजना निर्देशक, प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना	सदस्य
निर्देशक, योजना तथा समन्वय, नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद	सदस्य
सदस्य सचिव, राष्ट्रिय किसान आयोग	सदस्य
खाद्य व्यवस्था तथा व्यापार कम्पनी लिमिटेड	सदस्य
कृषि सामग्री कम्पनी लिमिटेड	सदस्य
कृषि विकास बैंक लिमिटेड	सदस्य
बीमा समिति	सदस्य
नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ	सदस्य
नेपाल चामल, तेल तथा दाल उद्योग संघ	सदस्य
नेपाल बीउ व्यवसायी संघ	सदस्य
कृषक प्रतिनिधि	सदस्य
प्रमुख, बाली विकास तथा कृषि जैविक विविधता संरक्षण केन्द्र	सदस्य सचिव

द.२ प्रस्तावित कार्यदलको कार्य विवरण

- पृष्ठभूमि अध्ययन, परामर्श तथा विश्लेषण
- देहाय बमोजिमका निकाय/संघ संस्था एवं व्यक्तिहरूसंग सम्पर्क, परामर्श तथा छलफल

- संघीय तथा प्रादेशिक कृषि मन्त्रालय तथा अन्तरगतका इकाईहरू
- कृषि अनुसन्धान र विकासमा संलग्न सरकारी एवं गैर सरकारी निकायहरूका प्रतिनिधिहरू
- कृषि सम्बन्धि विश्वविद्यालयहरू
- कृषकका प्रतिनिधिमूलक संस्थाहरू
- सम्बन्धित बाली बस्तुका व्यवसायी एवं उद्योगीहरूको प्रतिनिधिमूलक संस्थाहरू
- सम्भावित अन्य सबै सरोकारवालाहरू
- सम्बन्धित विषयका विज्ञहरू
- आवश्यकता अनुसार कार्यशाला गोष्ठी संचालन
- भारत लगायत अन्य देशको सम्बन्धित नीतिहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण
- यस अघि मन्त्रालयमा पेश गरिएको राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षा मिशन बारेको मस्यौदा दस्तावेजको अध्ययन
- राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षा मिसनको मस्यौदा तयार गरि राष्ट्रिय कार्यशालाबाट प्रमाणीकरण गरी सरकारलाई प्रतिवेदन बुझाउने ।

९. कार्यदलले गर्ने कार्यहरूको प्रस्तावित खाका तथा समय-सिमा

माइलस्टोन	समय सिमा
राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षा मिसन/कार्यक्रमको अवधारणापत्र तयारी	फागुन दोश्रो हप्ता
कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयबाट अवधारणा पत्र स्विकृति तथा राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षा मिसन/कार्यक्रमको मस्यौदा तयारी प्रारम्भ	फागुन चौथो हप्ता
राष्ट्रिय योजना आयोगबाट स्वीकृति	फागुन मसान्त
राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षा मिसनको मस्यौदा तयारी कार्यदल गठन तथा श्रोत साधन व्यवस्थापन	चैत पहिलो हप्ता
पृष्ठभूमि अध्ययन, परामर्श तथा विश्लेषण	चैत भरि
राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षा मिसन/कार्यक्रमको मस्यौदा तयारी	बैसाख पहिलो हप्ता
राष्ट्रिय कार्यशालाबाट प्रमाणीकरण	बैसाख दोश्रो हप्ता
सरकारलाई प्रतिवेदन बुझाउने	बैसाख तेश्रो हप्ता
नेपाल सरकारबाट राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षा मिसनको स्वीकृति	बैसाख चौथो हप्ता
राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षा मिसन कार्यान्वयनको लागि LMBIS मा बजेट प्रविष्टि	जेठ पहिलो हप्ता

१०. मिशन शुरुआत सम्मको कार्ययोजना

- यस अवधारणा पत्रमा उल्लेखित दस्तावेज तयारी कार्यदले मिशन सम्बन्धमा यस अघि मन्त्रालयमा पेश गरिएको दस्तावेजलाई मूल आधारको रूपमा लिइ सम्बद्ध कार्यविवरणमा उल्लेख गरिए बमोजिम दस्तावेजलाई अन्तिम रूप दिने ।
- दस्तावेजको आधारमा मिशन कार्यान्वयनको कार्ययोजना तयारी ।
- दस्तावेजलाई राष्ट्रिय योजना आयोग समेतको राय र सम्मतिमा स्विकृतिको लागि मन्त्रपरिषदमा पेश गर्ने ।
- मिशन दस्तावेजको स्विकृति पछि सम्बन्धित निकायहरूले आगामी आ. व. को कार्यक्रम तथा बजेट LMBIS मा प्रविष्ट गर्ने
- व्यापक प्रचार प्रसार सहित सम्माननीय प्रधानमन्त्रीज्यूबाट मिशन शुरुआतको घोषणा गर्ने ।

११. निष्कर्ष

- धान नेपालका लागि आधारभुत खाद्यान्न बाली मात्र नभई खाद्य तथा पोषण सुरक्षाका हिसाबले दीर्घकालिन र रणनीतिक महत्वको बाली भएकाले खाद्य सुरक्षाका दृष्टिकोणबाट महत्वपूर्ण मानिएको धानबालीका साथै अन्य बालीहरू समेत समावेश हुने गरी National Food and Nutritional Security सम्बन्धी Mission program संचालन गर्न एकदमै आवश्यक रहेको ।
- खाद्य तथा पोषण सुरक्षा विभिन्न निकाय र क्षेत्रसंग सम्बन्धित भएकाले बहुसरोकारवाला निकाय र क्षेत्रको सहभागिता सुनिश्चित हुने गरी राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षा मिसन कार्यक्रमको आवश्यक योजना तयारी कार्य अघि बढाउनु उपयुक्त हुने ।
- कार्यक्रममा प्रस्तुत भए बमोजिमको **Task team** बनाई समग्र कार्यक्रमको प्रारम्भिक खाकाको तयारीका लागि कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयबाट थप छलफल गरि आवश्यक प्रक्रिया अघि बढाइनुपर्ने ।

अनुसूची १: धान सम्बन्धी नीति सम्वाद कार्यक्रम (मिति २०७६/०६/२१, काठमाण्डौमा सम्पन्न) बाट प्राप्त प्रमुख सुझाव तथा निष्कर्ष

- प्रमुख खाद्यान्न बालीको रूपमा रहेको धानबालीले नेपालीहरूको खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा महत्वपूर्ण योगदानको दिएको तर मागको तुलनामा धानको आन्तरिक उत्पादनमा कम भएकाले आयात वर्षेनी उच्च दरमा बढिरहेको तथा आयात हुने अधिकांश धान/चामल मसिना प्रकृतिको भएको सन्दर्भमा मसिना धान उत्पादन प्रवर्द्धन सम्बन्धि विशेष कार्यक्रम तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्नु पर्ने ।
- बढ्दो आयात तथा यसले व्यापार घाटा र समग्र अर्थतन्त्रमा पार्ने नकारात्मक असरले नेपालको कृषि क्षेत्र र अर्थतन्त्रमा दीर्घकालिन चुनौति थप्नुका साथै नेपाल खाद्य सुरक्षाको डरलाग्दो अवस्थामा पुग्न सक्ने भएकाले धान लगायतका रणनीतिक रूपले महत्वपूर्ण बालीहरूको प्रवर्द्धनमा बहु-सरोकारवालाहरूको भूमिका रहने हुँदा विशेष खालको राष्ट्रिय महत्वको कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यान्वयन हुनुपर्ने ।
- राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षा मिशन तर्जुमाका लागि राष्ट्रिय योजना आयोग वा कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयको नेतृत्वमा एक कार्यदल बनाई नेपालमा धानबाली लगायतका प्रमुख खाद्यान्न बालीहरूको समग्र विकास एवं प्रवर्द्धनका लागि यस क्षेत्रसंग सम्बन्धित समग्र प्रणालीको बृहत अध्ययन र विश्लेषण गरी मिशन तर्जुमालाई अन्तिम रूप दिइनुपर्ने ।
- धान उत्पादनको परिमाण आवश्यकता भन्दा कम रहेको र कृषकहरूको भण्डारण गर्ने क्षमता कम भएकाले उत्पादन वृद्धि हुने खालका कार्यक्रम र Warehouse निर्माणमा नीजि क्षेत्रसंग मिलेर कार्यक्रम संचालन गर्न उचित हुने । नेपालमा भएका मिलहरूको क्षमता निकै कम भएकोले मिलहरूको सशक्तिकरण सम्बन्धी कार्यक्रम संचालन गर्न पनि आवश्यक रहेको ।
- न्यूनतम समर्थन मूल्य मसिना धानमा समेत कार्यान्वयन गरिनुपर्ने र मसिना धान चामलको प्रवर्द्धनका लागि प्रोत्साहनमुखी कार्यक्रम क्रियाकलाप संचालन हुनुपर्ने ।
- धान सम्बन्धी व्यवसायलाई भारतको धान सम्बन्धी नीति र व्यापारले असर गर्ने भएकाले धान सम्बन्धी कार्यक्रम तर्जुमा गर्दा भारतको धान नीतिको अध्ययन र विश्लेषण गर्न उपयुक्त हुने ।
- धान लगायत अन्य बालीका खाद्य सुरक्षाका कार्यक्रममा बजेटको निरन्तरताका लागि अर्थ मन्त्रालय एउटा प्रमुख सरोकारवाला निकाय भएको र अर्थ मन्त्रालयको प्राथमिकतामा यस्ता विषय रहन आवश्यक रहेको ।
- हाम्रो खाने प्रणालीमा विभिन्न बाली वस्तुहरू समावेश हुने भएकाले धान मात्र नभइ परम्परागत रैथाने बाली एवं दाल तथा तरकारी तथा आलु लगायतका बालीहरू बालीहरू समेत समावेश हुने गरी एकीकृत **Food security mission** कार्यक्रम संचालन गरिनुपर्ने ।

- मिसन कार्यक्रममा Technical पक्षको अलावा कार्यक्रम र बजेट सुनिश्चितता, कार्यक्रमको नियमितता र managerial aspects पनि महत्वपूर्ण हुने र ३ वटै तहहरूबीचको समन्वय र भूमिका उक्त मिसन कार्यक्रममा कस्तो हुने सो को समेत निकयौल गरिनुपर्ने ।
- धानको आयात बढ्दो छ तथापि हाम्रो वास्तविक धानको उत्पादन र माग कति हो, कति परिमाणमा कुन धान उपभोग भइरहेको छ भन्ने विषयमा अध्ययन र विश्लेषण हुनुपर्ने । धान चामलको बढ्दो आयातको सन्दर्भमा हाल आयात भइरहेको चामल कति खानको लागि प्रयोग भएको र कति अन्य उपभोगमा खर्च भइरहेको छ सो बारे एकिन तथ्यांक निकालेर सोही अनुरूप योजना बनाउनुपर्ने देखिन्छ ।
- चैते धानको क्षेत्रफल विस्तार गर्न एकदमै आवश्यक छ र चैते धान खेती विस्तारका लागि विकास गरिने सिँचाइ प्रणालीले अन्य बालीहरूको क्षेत्रफल विस्तारमा पनि उत्तिकै संभावना रहने ।
- बहु क्षेत्रका विषयवस्तु जोडिएकोले बहुसरोकारवालाको टिमबाट धान बाली लगायत खाद्य सुरक्षामा महत्वपूर्ण योगदान दिने अन्य बालीहरूको मिसन तर्जुमा गर्नुपर्ने ।
- **National Food Security Mission** तर्जुमा र कार्यान्वयनमा बहुसरोकारवालाहरूको सहभागिता र योगदान आवश्यक रहने भनी प्रस्तुत भइसकेकोमा **Task team** मा सबै **stakeholder** हरूको सहभागितामा आवश्यक तयारी गरिनुपर्ने । यस सम्बन्धी समग्र कार्यक्रमको प्रारम्भिक खाका तयार गरी कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयबाट थप छलफल र आवश्यक प्रक्रिया अघि बढाइनुपर्ने ।

धान सम्बन्धी नीति सम्वाद कार्यक्रमका केही भलकहरु

अठारों राष्ट्रीय धान दिवस तथा रोपाई महोत्सव, २०७८ का केंही भलकहर

